

Η ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΑΥΤΟ ΤΟΥ: Ο ΑΒΔΗΡΙΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ

Άννα Κελεσίδου

(δημοσιεύτηκε στον συλλογικό τόμο της ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ»)

1. Πρόλογος. Ο Ακαδημαϊκός Ε. Μουτσόπουλος, στην Εισαγωγή του βιβλίου του *Φιλόσοφοι του Αιγαίου*¹, παρατηρεί για τον αιγαιακό χώρο, ότι η πραγματικότητα του «εμφανίζει χαρακτήρα καιρικών, αφού, πέρα από τη μοναδικότητά της, διακρίνεται για το ποσοτικό της ελάχιστο και για το ποιοτικό της βέλτιστο, δηλαδή για την ιστορική και την υπαρξιακή της “οικονομία”, αλλά και για την ένταση και την εμβέλεια των εκάστοτε μηνυμάτων της στο συνολικό διαχρονικό περίγραμμα όπου αυτή ανέκαθεν έχει εκδηλωθεί». Ο ίδιος φιλόσοφος και μελετητής του ελληνικού στοχασμού αναφερόμενος στην άφύπνιση της διανόησης στον συγκεκριμένο χώρο του Αιγαίου λέει, ότι η άφύπνιση αυτή πραγματοποιήθηκε «χάρη στη συγκυρία των χωρικών και των χρονικών δεδομένων που συνέθεσαν έναν μοναδικόν “καιρόν” στο οποίο το πλαίσιο ή διανόηση αυτή απελευθερώθηκε από τα δεσμά του μύθου»². Οι παρατηρήσεις αυτές υπήρξαν το έναυσμα προκειμένου να εστιάσουμε το ερευνητικό ενδιαφέρον μας για τον Δημόκριτο στο θέμα του καιρού, θέμα του οποίου είναι ο βασικός εκφραστής μεταξύ των ονομαζομένων (καταχρηστικώς) προσωκρατικών φιλοσόφων, με δεύτερο και τελευταίο για την ίδια περίοδο τον επίσης άβδηρίτη φιλόσοφο και μαθητή του Ανάξαρχο³, και το οποίο, με τον άλλο αιγαιακό μαθητή του Δημόκριτου, τον Ιπποκράτη, έγινε επιστημονική κατηγορία, δηλωτική της «κατάλληλης επεμβάσεως εκ μέρους της επιστημονικής συνειδήσεως»⁴. Η προεξάρχουσα στην προβληματική του καιρού έννοια της συνειδήσεως στοιχειοθετεί κι ένα βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής φιλοσοφίας, δημιουργήματος του αιγαιακού ανθρώπινου κόσμου, με το οποίο ή φιλοσοφία αυτή διακρίνεται από την ανατολική: το γνώρισμα της συμφιλίωσης του ανθρώπου με τον κόσμο και τον εαυτό του⁵. Αυτό το γνώρισμα θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε με τη διερεύνηση της δημοκρίτειας φιλοσοφίας της καιρικότητας. Ήδη όμως η παρατήρηση για τη συγκυρία των χωρικών δεδομένων απαιτεί, προκειμένου για τον Δημόκριτο, μίαν προηγητική αναφορά στον αιγαιακό τόπο της γέννησης του φιλοσόφου, τὰ Ἄβδηρα.

¹ Φιλόσοφοι του Αιγαίου, Αθήνα, Ίδρυμα του Αιγαίου, 1971, σσ. 11-12.

² Ένθ' άν. σσ. 22-23.

³ Πβ. Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Β 1.

⁴ Ε. Μουτσόπουλου, ένθ' άν., σ. 60.

⁵ Πβ. ένθ' άν., σ. 78.

2. «Ναίω θρηκίαν γαίαν ἀμπελόεσσάν τε καὶ εὐκαρπον». Στὸ Βόρειο Αἰγαῖο, σὲ περιοχὴ τῆς αἰγαιακῆς Θράκης ὅπου κατοικοῦσαν βάρβαρα θρακικὰ φύλα - Βίστονες, Σίντοι, Σαπαῖοι -*(5^α), γύρω στὰ 665-652 π.Χ., Ἴωνες Κλαζομένιοι, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος (I, 168), ὑπὸ τὸν Τιμησία ἐπιχειροῦν, γιὰ πρώτη φορά, νὰ ιδρῦσουν ἀποικία. Ἡ προσπάθεια ἀποτυγχάνει, καθὼς τὰ θρακικὰ φύλα ἐκδιώκουν τοὺς Κλαζομένιους στὴ θάλασσα⁶. Ἐνα περίπου αἰῶνα ἀργότερα, γύρω στὰ 545 π.Χ., κάτοικοι τῆς Τέω, ἀθηναϊκῆς ἀποικίας τῆς Ἰωνίας, ἐγκαταλείπουν τὴν ἰωνικὴ τους πατρίδα μὴν ὑπομένοντας τὴν ὑποδούλωση στὸν στρατηγὸ τοῦ Κύρου Ἄρπαγο, καὶ ἀναγκάζοντας τοὺς Θραῖκες ν' ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὰ παράλια στὰ ἐνδότερα καταφέρνουν νὰ ἐποικίσουν τὰ Ἄβδηρα⁷, δεκάξι χιλιόμετρα ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ἐκβολὴ τοῦ Νέστου⁸, περιοχὴ στὰ νότια τῆς ὁποίας «ἀπλώνεται ἀπέραντο τὸ Αἰγαῖο, ὡς τὸ βάθος τοῦ ὀρίζοντα»⁹. Ριζώνουν σὲ πλούσια καὶ εὐφορὰ ἐδάφη, «σὲ γῆ κληματοῦσα καὶ πολὺκαρπη»¹⁰ - «ἀμπελόεσσάν τε καὶ εὐκαρπον», ὅπως λέει ὁ Πίνδαρος στὸν Παιάνα τοῦ γιὰ τοὺς Ἀβδηρίτες¹¹. ἀναπτύσσουν τὴ γεωργία καὶ τὸ ἐμπόριο - ἐλέγχουν τὸν δρόμο γιὰ τὸ ἐμπόριο μεταξὺ Αἰγαίου καὶ Δούναβη· ἔχουν πλούσια νομισματοκοπία· ἡ πολιτεία τους παρουσιάζει πολιτικὴ σταθερότητα τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα.

Φορεῖς μιᾶς μακραίωνης πολιτικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἱστορίας οἱ Ἴωνες ἀποικοὶ ποὺ ἐγκαταστάθηκαν τὸ 545 π.Χ. στὰ Ἄβδηρα ὀργάνωσαν τὴν πόλη τους σὲ δυνατό, πολυάνθρωπο καὶ πλούσιο κράτος, ὅπως δείχνουν ἡ ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ, οἱ ὀχυρώσεις, τὰ λιμάνια, τὰ δημόσια κτίρια, οἱ κατοικίες, οἱ πολιτικοὶ καὶ θρησκευτικοὶ θεσμοί, τὰ νομίσματα καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τέχνης. «Ἡ θέσις τῶν Ἀβδήρων στὴν περιφέρεια τοῦ βάρβαρου κόσμου εἶναι προνομιακὴ γιὰ τὴ διεξέργεια τοῦ ἐμπορίου καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πόρων τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἡ θάλασσα δίνει ἄπειρες δυνατότητες ἐπικοινωνίας μὲ ὅλα τὰ

* (5^α). Πβ. Ἡροδότου, 7 110.

⁶ Πβ. Ἡροδότου, 1 168, Εὐσεβ., *Χρόν.*, II 86, Πβ. J. BERARD, *L' Expansion et la colonisation grecques jusqu'aux guerres médiques*, Paris, Aubier-Montaigne, 1960, σσ. 94-95 καὶ ὑποσ. 3, ὅπου ἀναφέρονται οἱ ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πηγές.

⁷ Γιὰ τὰ Ἄβδηρα πβ. Δ. Λαζαριδῆ, *Ἄβδηρα καὶ Δίκαια*, Ἀθηναϊκὸ Κέντρο Οἰκιστικῆς, 1971. I. Παπασταύρου. *Συμβολὴ τῆς Βορείου Ἑλλάδος εἰς τὸν ἀρχαῖον ἐλληνικὸν πολιτισμὸν*, σ. 146, Στ. Κυριακίδη, *Περὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Θράκης*, 1960, Π. Α. Γεωργαντζῆ, *Ἀρχαῖοι καὶ Σύγχρονοι Θραῖκες*, 1978. Ἐπίσης: *The Cambridge Ancient History*, IV, 96· Pauly Wissowa, sub verbo· K.F. Hermann, *Gesammelte Abhandlungen*, s. 96· Pindare: Coll. Guillaume Bude, t. IV, *Isthmiques et fragments*, Paris, Les Belles Lettres, 1952, μετάφρ. Aime Puech, σ. 97 ὑπ. 2.

⁸ Πβ. Ἡροδότου 7 126: «ὁ δὲ Ἀβδήρων ῥέων ποταμὸς»· Στραβόνος 7.44.

⁹ Δ. Λαζαριδῆ, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 3.

¹⁰ Μεταφράση Π. Λεκατσᾶ.

¹¹ Ὁ Πίνδαρος, στὸν Παιάνα γιὰ τοὺς Ἀβδηρίτες (ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν γάλλο μεταφραστὴ καὶ σχολιαστὴ Aime Puech δὲν εἶναι προγενέστερος τῶν μηδικῶν πολέμων), μετὰ τὴν ἐπίκληση τοῦ Ἀβδηρου, γιοῦ τῆς Ναϊάδας Θρονίας καὶ τοῦ Ποσειδώνα, περνᾷ στὸν ὕμνο τῆς πόλης τῶν Ἀβδήρων μιλώντας ἐξ ὀνόματός του καὶ ἐμφανίζοντας στὴ συνέχεια τὴν ἴδια τὴν πόλη νὰ ἐξαίρει τὴν εὐφορία της:

«ναίω θρηκίαν γαίαν ἀμπελόεσσάν τε καὶ
Εὐκαρπον. μη μοὶ μέγας ἔρπων
κάμοι ἐξοπίσω χρόνος ἔμπεδος.»

Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὴν πυρκαγιά, προφανῶς τῆς μητρόπολης τῆς Τέω Ἀθήνας (πβ. Puech, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 101, ὑπ. 3). Ἡ δευτέρη στροφὴ εἶναι ὕμνος στὴν ἀλήκη, «τεῖχος ἀνδρῶν» (στ. 37), στὸ ἵππικὸ τῶν Ἀβδήρων. στὴν εὐβουλία καὶ στοὺς προγόνους (τοὺς κατοίκους, κατὰ τὸν Puech, τῆς Τέω).

κέντρα του ἑλληνισμοῦ, τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὰ νησιά καὶ τὴν Μ. Ἀσία»^(11^α). Στὸς Μηδικοὺς πολέμους τὰ Ἄβδηρα, κατελημμένα ἀπὸ τὸν Δαρεῖο, ἀνοίγουν τὶς πύλες τοῦ στὸν Ξέρξη. Ὄταν γεννιέται ὁ Δημόκριτος, στὰ 460 π.Χ., τὰ Ἄβδηρα ἀπελευθερωμένα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὸ 476, μετὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Κίμωνα, εἶναι μέλος τῆς Α! Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας - ἡ ἀθηναϊκὴ κυριαρχία κρατᾷ ὡς τὸ 405 - καὶ βρίσκονται σὲ μεγάλη οἰκονομικὴ ἀνθιστῆ¹². Ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἀξιίζει νὰ συγκρατήσουμε ἤδη τρία στοιχεῖα: τὴν πνευματικὴ παρακαταθήκη τῆς Ἰωνίας, τὶς μεγάλες δυνατότητες ἐπικοινωνίας τὶς ὁποῖες προσφέρει ἡ βορειοαγαιακὴ αὐτὴ περιοχὴ, τὴν πολιτειακὴ κατάσταση: τὴν αὐτονομία τῶν Ἀβδήρων, γιὰ τὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, μέ, ἀντίστοιχα, τὴ δημοκρατικὴ ὁργάνωση τοῦ πολιτειακοῦ βίου¹³. Μία τέτοια κατάσταση ἱστορικῶν πραγμάτων εἶναι κιόλας τὸ πλαίσιο γιὰ τὴν γέννηση ἢ τὴν ἀνάδειξη μεγάλης σειρᾶς προσώπων, φορέων ἰδεῶν, ὅπως εἶναι οἱ ἀβδηρίτες λεγόμενοι φιλόσοφοι: Λεύκιππος, Δημόκριτος, Νέσσας, Μητροδωρος (ὁ Χίος), Ἀνάξαρχος, Ἐκαταῖος, Ἀπολλόδωρος (ἀπὸ τὴν Κύζικο), Ναυσιφάνης (διευθύνων στὴν Τέω δημοκρίτεια σχολὴ τῆς ὁποίας τὰ μαθήματα παρακολούθησε ὁ Ἐπίκουρος καὶ μυήθηκε στὴ φυσικὴ καὶ ἠθικὴ τοῦ Δημόκριτου), Διότιμος ὁ Τύριος, Βίων, Βῶλος¹⁴. Σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὸν Λεύκιππο (ἀβδηρίτη, κατ' ἄλλους ἐλεάτη, μιλήσιο* (14^α) ἢ, ἀκόμη, ἀνύπαρκτο πρόσωπο σύμφωνα μὲ σκῶμμα ἀποδιδόμενο στὸν Ἐπίκουρο)¹⁵, ὁ ὁποῖος πρῶτος θεώρησε τὰ ἄτομα ἀρχὴ τῶν ὄντων¹⁶, θὰ παρατηρήσουμε, ὅτι πιθανότατα μετὰ τὴν ἀκμὴ τῆς σχολῆς τῶν Ἀβδήρων οἱ θεωρίες τοῦ ἐνσωματώθηκαν στὴ δημοκρίτεια διδασκαλία καὶ ἔτσι παραδόθηκαν στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Ἡ σύνδεση πάντως τοῦ Λεύκιππου μὲ τοὺς Ἐλεάτες Παρμενίδη - Ζηνωνά¹⁷ ὑπαγορεύει τὴν ἰδέα τῆς χρονικῆς προήγησης τῆς Ἐλέας ἔναντι τῶν Ἀβδήρων ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ τῆς ἀτομικῆς θεωρίας. Ἡ ἰωνικὴ καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων τῶν Ἀβδήρων, οἱ σχέσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Δημόκριτου μὲ τοὺς Πυθαγόρειους¹⁸, ἡ ἀντίθεσή του στὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ Πρωταγόρα, ἡ συγγενεία του μὲ τὸν

* (11^α). Δ. Λαζαρίδη, ἔνθ' ἄν., σ. 35.

¹² Τὰ Ἄβδηρα ἀκμάζουν ὡς τὸ 376, ὅποτε καταστρέφονται ἀπὸ τοὺς θρακικοῦ φύλου Τριβαλοῦς, γιὰ νὰ παρακάμσουν ἐντελῶς τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς κατοχῆς.

¹³ Πβ. Δ. Λαζαρίδη, ἔνθ' ἄν., σ. 26: «Δὲν ὑπάρχει στὴν ἱστορία τῶν Ἀβδήρων ἡ παραμικρὴ ἔνδειξη γιὰ ἐγκατάσταση τυραννίδος».

¹⁴ Ἀβδηρίτες εἶναι ἐπίσης: ὁ μελικὸς ποιητὴς Ἀνακρέων, γιὰ τὸν ὁποῖο τὰ Ἄβδηρα εἶναι ἡ «καλὴ Τηίων ἀποικία» (Στράβων, 14 C. 644), ὁ σοφιστὴς Πρωταγόρας, ὁ ποιητὴς Νικαίνετος (πβ. Λεξικὸν Στεφ. Βυζάντ., λ. Ἀβδηρα).

* (14^α). Ὁ J.P. Dumont (*Les Presocratiques*, Paris, Gallimard, 1988, σσ. 1453-1454) παρατηρεῖ ὅτι ἡ σύνδεση τοῦ Λεύκιππου μὲ τὴ Μίλητο ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ ἀπειρία τῶν ἀτόμων μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν Ἰωνικὴ σύλληψη τοῦ ἀπειροῦ καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀναξαγόρεια φιλοσοφία: τὰ ἄτομα ἢ ἀρχικὰ σωματῖα ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἀπειρία τῆς ὕλης, καὶ τὸ κενὸν πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς αἰτία τῆς κίνησης, λειτουργία ποὺ ἔχει ὁ ἀναξαγόρειος νοῦς.

¹⁵ Πβ. Διογένηος Λαερτίου IX, 13 (D.K., VS A 2). Γιὰ τὴν ἀπόρριψη - μὲ βάση τὰ συμπεράσματα τῶν Diels καὶ Burnet - πβ. F. Enriques M. Mazzotti, *Οἱ θεωρίες τοῦ Δημόκριτου τοῦ Ἀβδηρίτη*, μετάφρ. Α. Παπαιωάννου, ἔκδοση Διεθνοῦς Δημοκρατείου Ἰδρύματος, Ξάνθη 1982, σ. 1

¹⁶ Πβ. Διογ. Λαερτ., VS A 1, [Γαλην.] VS A 5.

¹⁷ VS. A, 1, 5, 7, 8.

¹⁸ Πβ. Διογ. Λαερτ., 37, VS Δημόκρ. 1.

πλατωνικό ὀρθολογισμό, ἐπιτρέπουν τὴν χαρτογράφηση ἑνὸς διευρυμένου γεωγραφικοῦ ὀρίζοντα γιὰ τὴ δημοκρίτεια διδασκαλία, μὲ τὰ Ἄβδηρα πάντως, στὸ Βόρειο Αἰγαῖο, τόπο τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῆς.

3. Ὁ ἐν φιλοσοφίᾳ πένταθλος Δημόκριτος. Τὰ Ἄβδηρα συνδέονται μὲ δύο πρωταθλητές: ἓνα πρωταθλητὴ τῆς δύναμης, ἀφοῦ μιὰ ἀρχαία παράδοση¹⁹ ἀνεβάζει χρονικὰ τὴν ἴδρυσή τους στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ, συνδέοντάς τὴν μὲ τὸν ὄγδοο ἄθλο τοῦ Ἡρακλῆ, κι ἓνα πρωταθλητὴ τοῦ πνεύματος, τὸν πανεπιστήμονα «φυσιολογώτατον» ἀλλὰ, καί, κατὰ τὸν Φιλόδημο, «τῶν ἱστορούμενων οὐδενὸς ἦττον» πολυπράγμονα (B 144) Δημόκριτο. Ὁ Διογένης Λαέρτιος (IX 34) συνδέει τὸν Δημόκριτο μὲ κάποιους μάγους καὶ Χαλδαίους τῆς Περσίας ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Ξέρξη στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῆς Ἑλλάδος, τοὺς ὁποίους ὁ Ξέρξης, ἀφοῦ φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Δημόκριτου, τοῦ ἄφησε, φεύγοντας, ἐπιστάτες τῆς μόρφωσης τοῦ γιοῦ του: ἀπὸ αὐτοὺς, παιδιὸ ἀκόμη, ὁ Δημόκριτος ἔμαθε ἀστρονομία καὶ θεολογία. Ὁ ἴδιος δοξογράφος παραδίδει ἐπίσης (ἐνθ' ἀν., 37) ὅτι, κατὰ τὸν Θράσυλλο, ἂν οἱ Ἀντερασταὶ εἶναι ἔργο τοῦ Πλάτωνος, ὁ Δημόκριτος εἶναι τὸ ἀνώνυμο πρόσωπο ποὺ συνομιλεῖ μὲ τὸν Σωκράτη γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ στὸ ὁποῖο ὁ Σωκράτης λέει ὅτι ὁ φιλόσοφος μοιάζει μὲ τὸν ἀθλητὴ ὅλων τῶν ἀθλημάτων, καὶ προσθέτει ὅτι ὁ Ἀβδηρίτης πράγματι ἀσχολήθηκε μὲ ὅλα τὰ εἶδη τῶν μαθήσεων: «...ὡς ἀληθῶς ἐν φιλοσοφίᾳ πένταθλος ... ἀλλὰ καὶ τὰ μαθηματικὰ καὶ τοὺς ἐγκυκλίους λόγους, καὶ περὶ τεχνῶν πᾶσαν εἶχεν ἐμπειρία». Ὁ ἴδιος ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ ἓνα νόμο τοῦ 5ου αἰῶνα, ποὺ ἴσχυε στὰ Ἄβδηρα, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἀπαγορευόταν ἡ ταφὴ στὴν πατρικὴ γῆ σὲ ὅποιον πολίτη εἶχε ἀναλώσει τὴν πατρικὴ περιουσία του σὲ ταξίδια, καὶ παραδίδει ὅτι ὁ Δημόκριτος, ὅταν ξόδεψε ὅλα του τὰ χρήματα, ἀντιμετώπισε τὴν κατάσταση μὲ δημόσια ἀνάγνωση τοῦ ἔργου του *Μέγας Διάκοσμος*- οἱ συμπατριῶτες του ἐνθουσιάστηκαν τόσο πολὺ, ποὺ τὸν ἀντάμειψαν μὲ μεγάλη χρηματικὴ δωρεὰ - πεντακοσίων ταλάντων -, μὲ τὴν ἀνέγερση χάλκινων ἀγαλμάτων (IX, 39)²⁰ καὶ δημόσια ταφὴ.

Περὶσσότερο ἀνεκδοτολογικὴ - ταιριαστὴ ὅμως μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Δημόκριτου, γιὰ τὸν ὁποῖο, ὅπως ὁ «λόγος» εἶναι «ἔργου σκιή» (B 145), κι ἡ γνώση, ὡς ἐπίσκεψη τῶν ἰδίων τῶν πραγμάτων, αὐτοψία, εἶναι ἀνώτερη, αἰρετώτερη ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ «τοῦ σκῆνεος» (B 37) -, εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Φίλωνος²¹ ὅτι ὁ Δημόκριτος - καὶ ὁ Ἀναξαγόρας - ἀπὸ πάθος γιὰ τὴ φιλοσοφία ἄφησαν τὰ κτήματά τους

¹⁹ Πβ. *Απολλοδώρου Βιβλιοθήκη* 2.5.8. (Muller, FH 6 I). Ὁ Εὐρυσθεὺς διέταξε τὸν Ἡρακλῆ νὰ συλλάβει καὶ νὰ φέρει στὶς Μυκῆνες τὰ ἀνθρωποφάγα ἄλογα τοῦ βασιλιᾶ τῶν Βιστόνων Διομήδη. Ὁ Ἡρακλῆς συνέλαβε τὰ ἄλογα, ὅμως, προκειμένου νὰ ἀποκρούσει τοὺς ἄγριους Θραῖκες Βίστονες, ἄφησε στὸν φίλο τοῦ Ἀβδηρο τὴ φύλαξή τους κι ἐκεῖνα τὸν κατασπάραξαν. Ὁ Ἡρακλῆς ἔκτισε στὴν ἴδια θέση μιὰ πόλη στὴν ὁποία ἔδωσε τὸ ὄνομα τοῦ φίλου του, γιὰ νὰ τὸν τιμήσει.

²⁰ Ὁ Φίλων (*Περὶ Προνοίας*, II, 13), συνδέει τὴν περιπέτεια μὲ τὸν Ἱπποκράτη, ὁ ὁποῖος πλήρωσε γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Δημόκριτου *Μέγας Διάκοσμος* ἑκατὸ ἢ περισσότερο ἀπὸ τριακόσια ἀττικά τάλαντα.

²¹ Πβ. D.-K., VS A 15.

νά γίνουν βοσκοτόπια. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς²² επαινώντας την παρατηρητικότητα του Δημόκριτου, ή οποία τον οδηγούσε στην πρόβλεψη πολλών γεγονότων, λέει ότι για τον λόγο αυτό έπονομάστηκε ή «Σοφία». Ο ίδιος - σύμφωνα με απόσπασμα που ο Diels πάντως δέν θεωρεί αυθεντικό (B 229) - ανοίγοντας και τον γεωγραφικό όριζοντα τής δημοκρίτειας σοφίας, αναφερόμενος στα ταξίδια του φιλοσόφου λέει ότι καμάρωνε για την ύπεροχή του στη Γεωμετρία έναντι των Αιγυπτίων κρατικῶν γεωμετρῶν: «οὐδείς κω με παρήλλαξεν οὐδ' οί Αιγυπτίων καλεόμενοι Ἀρπεδονάπται...». Ἐκεῖνο που εἶναι βέβαιο εἶναι ή αυτοσυναίσθηση τής σοφίας, ή οποία - με προεξάρχοντα ένα μικρασιάτη Ἴωνα, τον Κολοφώνιο ποιητή φιλόσοφο Ξενοφάνη - αποτελεί γνώρισμα ὄλων τῶν πρώτων Ἑλλήνων φιλοσόφων καθώς και του ἀβδηρίτη σοφοῦ²³.

Τό πολυεδρικό πνεῦμα του Δημόκριτου δέν ἐπισημάνθηκε μόνο από τους ἀρχαίους ἀλλά και από τους νεώτερους²⁴. Οί δημοκρίτειες σπουδές σήμερα ἔχουν σημαντική πρόοδο. Εἰδικά θέματα, ὅπως τής μορφῆς, του «ντετερμινισμοῦ», τής δυνατότητας ἢ ἀδυνατότητας τής γνώσης, τής σχέσης στοχασμοῦ-πράξης, ἡδονῆς-ἐπιθυμίας-εὐδαιμονίας, φύσης-διδασχῆς, τής Φιλοσοφίας τής Ἱστορίας, τής ποιητικῆς ἔμπνευσης, τής σχέσης δημοκρίτειας και σύγχρονης ἀστρονομίας, του εἶναι και του γίνεσθαι στα δημοκρίτεια ἀποσπασματα²⁵ κ.α. μελετήθηκαν

²² Πβ. VS A 18.

²³ Περισσότερα πβ. Α. Κελεσίδου, Μελετήματα Προσωκρατικῆς Ἠθικῆς, Πρόλογος Γ. Βλάχου, ἐκδ. Ακαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήναι, 1994, σσ. 24-25.

²⁴ Πβ. π.χ. Κ. Marx - Fr. Engels, *Deutsche Ideologie, Werke, Band 3*, Berlin, Dietz Verlag, 1973, σ. 124. *Encyclopedie*, tom. 3, ed. Suisse, Lausanne et Berne. Dragutin Lekovic, *L'originalite et l'importance de la vision du monde de Democrite, Proceedings of the 1st International Congress on Democritus*, ΑΙ, Ἐάνθη, 1984, σσ. 124 ἐπ.

²⁵ Πβ. Α. Κελεσίλου, *Γίνεσθαι και εἶναι στα δημοκρίτεια ἀποσπασματα*, 12 *Μελετήματα Προσωκρατικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, 1992, σσ. 58-75. Στόν «φυσιολογῶτατον» Δημόκριτο τὸ ζεῦγος τῶν ἐννοιῶν εἶναι - γίνεσθαι ἔχει ἰδιότυπη παρουσία, και ὑπάρχει νοηματική ἀφειδία στην ἐκπροσώπηση του γίνεσθαι τόσο στό κοσμικό ὅσο και στό ἀνθρώπινο ἐπίπεδο. Παραθέτω σύντομη ἀναφορά, ἐνδεικτική τῶν ἐννοιακῶν συμπλοκῶν του γίνεσθαι στα ἐπίπεδα i) του κόσμου και ii) του ἀνθρώπου.

i) Στό ἐπίπεδο του κόσμου. Ο Διογένης Λαερτιος (πβ. VS 84, 19) ἀναφέρει ὅτι ὁ Δημόκριτος δεχόταν για ὅλα τὰ πράγματα (πάντα) τὸ κατ' ἀνάγκην γίνεσθαι. Ἡ μαρτυρία Α 99 περιέχει ἀναφορά στη γένεση σύμφωνα με τὴν ἀρχή τής προσέγγισης του ὁμοίου ἀπό τὸ ὅμοιο (πβ. Enriques - MAZZIOTTI, *Οί θεωρίες του Δημόκριτου του Ἀβδηρίτη*, σ. 197). Στὴ δημοκρίτεια κοσμοαντίληψη τὸ γίνεσθαι εἶναι ή συνένωση τῶν ἀτόμων, ή οποία, ὅπως λέει ὁ Σιμπλίκιος (Α 37) για τὸν Δημόκριτο, θὰ ἦταν ένα εἶδος «ἀλλοιώσεως», συμπλοκή-σύγκρουση και ἀναπήδηση με τὴν ὅποια συγκροτοῦνται τὰ σύνθετα σώματα (Α 49). Στὴ μαρτυρία Α 139 ὁ λόγος εἶναι για τὸ γίνεσθαι του ἀνθρώπου ἀπό τὸ νερὸ και τὴ λάσπη. Στὴ μαρτυρία του Διόδωρου Σικελιώτη (VS II 135) - τὴν ὅποια συνδέουν με τὸν δημοκρίτειο στοχασμὸ οί Reinhardt (για τὴν ἀυθεντικότητα του κειμένου: Hecataios von Abdera und Demokrit, *Hermes* 49 (1912), 492-513) και Th. Cole (*Democritus and the Sources of Greek Anthropology*, Cleveland, Western Univ. Press, 1967 και κριτική του Solmsen, *Phoenix*, 399-402, ἐπίσης Guthrie (*In the Beginning: Some Greek Views on the Origins of Life and the Early Stale of Man*, Methuen, 1957, 122-127), για τὴν μετὰ τὴν κοσμοποίηση γένεση τής ὀργανικῆς φύσης, περιέχεται μιὰ θεωρία ἱστορικῆς ἐξέλιξης του ὀργανικοῦ κόσμου, γένεσης τής ἀνθρώπινης κοινωνίας και του πολιτισμοῦ ἀπό τὴ συνειδητοποίηση του ὀφέλους ὡς ἀποτελέσματος τῶν ἀλλαγῶν για τὸ ξεπέραςμα τῶν ἀναγκῶν: «κατ' ὀλίγον ὑπὸ τής πείρας διδασκομένους εἰς τὰ σπήλαια καταφεύγειν» (VS 136, 9) και «καθόλου γὰρ πάντων τὴν χρεῖαν αὐτὴν διδάσκαλον γενέσθαι τοῖς ἀνθρώποις» (136, 13). Ἀναφέρω ἐπίσης τὸ γίνεσθαι (που περιέχει και ή μαρτυρία του Διόδωρου) τῶν ἐμψύχων (πβ. Ερμίππου, *Περὶ ἀστρολογίας*, II 1 33, 15) και τὸ γίνεσθαι σχετικὰ με τὸ φύλο (αἷτια γένεσης ἀρσενικοῦ και θηλυκοῦ, πβ. VS 136, 45), τής κληρονομικότητας (μὴ τυχαῖο γίνεσθαι τῶν εἰδῶν ἀπό τὰ σπέρματα, πβ. Ἀριστοτέλους, *Φυσ.* Β 4 196a 24: «οὐ γὰρ ὅτι ἔτυχεν ἐκ του σπέρματος ἐκάστου γίνεσθαι, ἀλλ' ἐκ μὲν τοιοῦδι ἐλαία, ἐκ δὲ τοιοῦδι

ικανοποιητικά από έρευνητές που συγκεντρώθηκαν το 1983 στη Βόρειο Ελλάδα, στη διάρκεια του Πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου για τον Δημόκριτο και οι εισηγήσεις τους δημοσιεύθηκαν στα Πρακτικά του Συνεδρίου (Ξάνθη 1984).

Οι έρευνητές του Δημόκριτου έπιχείρησαν και εξήγηση των αντιθέσεων και αντίνομων που υπάρχουν στη δημοκρίτεια φιλοσοφία, όπως είναι, π.χ., η αντίνομία ανάγκης-φυσικών νόμων και ήθικης συμπεριφοράς²⁶. Η ίδια ή φθορά, ή διάσπαση του δημοκρίτειου έργου - όπως έγινε και με τα έργα των άλλων έπονομαζομένων Προσωκρατικών Φιλοσόφων - μέσα στο χρόνο, νομιμοποιεί τόσο τις έπιχειρήσεις έπίλυσης των αντιθέσεων με προσφυγή και στις δοξογραφικές μαρτυρίες, όσο και τις σχετικές έπιφυλάξεις για την έγκυρότητα όρισμένων έρμηνευτικών θέσεων, ιδίως όταν πρόκειται για ανάθεση στον Δημόκριτο της πρώτης σύλληψης, προΐδεασμοῦ ή υπόνοιας πολύ μεταγενέστερων θεωριών, όπως είναι ή θεωρία της βαρύτητας, της δημιουργίας του σύμπαντος με έκρηξη κ.ά. Ο γάλλος μεταφραστής και σχολιαστής της δημοκρίτειας φιλοσοφίας J.-P. Dumont, συνοψίζει τα - έξη κατ' αυτόν - κύρια στοιχεία της ως εξής: «De Democrite, on retiendra surtout la physique atomiste, l' image de l' homme comme un microcosme, la these de la tranquillite de l' ame ou du bien-etre, le principe de la juste mesure, la preoccupation, et, du point de vue de la methode, la pratique qui consiste a observer par soi-même la nature des choses»²⁷.

4. Η ήθική του βέλτιστου και της μοναδικότητας του πράττειν. Αν, όπως παρατηρηθηκε²⁸, δεν είναι σωστό να έρευνά κανείς ταυτόχρονα όλα τα ζητήματα που αναδύονται σε ένα έπιστημονικό πρόβλημα, έφόσον το αναπτυγμένο έπιστημονικό αίσθημα απαιτεί να περιορίζει τον αριθμό των ζητημάτων και να ξετάζει μόνο όρισμένα που είναι παράγωγα άλλων αν, δηλαδή, στην έπιστήμη έχει ισχύ ο περιορισμός των ζητημάτων για λόγους μεγαλύτερης απόδοσης, και στην έρευνα της ιστορίας της Φιλοσοφίας επιβάλλεται ένας περιορισμός, όχι μόνο όταν πρόκειται για φιλόσοφο που υπήρξε «ως αληθώς εν φιλοσοφία πένταθλος», που ασχοληθηκε με την φυσική, την ήθική, τα μαθηματικά και είχε

άνθρωπος»). Υπάρχει ακόμη ή μαρτυρία στη Σούδα (Lexikon Graece et Latine, Halis et Brunswigae I, 1853, 321-322), που ο Λούριος συνδέει με τον Δημόκριτο, ενώ ο Diels την παραλείπει και ο Ζούμποφ την αποδίδει στον Αριστοτέλη (πβ. Θ. Παπαδόπουλου, *Δημόκριτος*, Αθήνα, 1979, σσ. 136-137), για το κατ' ανάγκη γίγνεσθαι των όντων, όπως και ή διάκριση του είναι (άπλως) από το έξ ανάγκης είναι: Δημόκριτος «λέγει πάντα τε κατ' ανάγκη γίγνεσθαι· διαιρεί δέ τα όντα εις το είναι ή έξ ανάγκης είναι, ως τον άνθρωπος ζών είναι· ο γάρ παντί τε και άει υπάρχει, τουτο έξ ανάγκης εστιν... τα δέ ένδεχομένως». Πβ. ακόμη τη μαρτυρία του Θεόφραστου, *περι αισθήσεως* (A 135 58) για τη γέννηση του στοχασμοῦ (πβ. Enriques - Mazziotti, ένθ' άν., σ. 156), όπου λέγεται ότι για το Δημόκριτο ο στοχασμός γεννιέται όταν ή ανάμειξη των στοιχείων του σώματος είναι τέτοια, ώστε ή ψυχή να βρίσκεται σε κατάσταση ισορροπίας, και αλλοιώνεται, αν ο άνθρωπος γίνεται πολύ θερμός ή πολύ ψυχρός, «γι' αυτό και οι παλαιοι είχαν την όρθη διαίσθηση ότι είναι δυνατό να σκέπτεται κανείς αλλά άντι άλλων» (μεταφράζω έτσι το «άλλο από το πραγματικό»).

²⁶ Πβ. π.χ. J. Barnes, *The Presocratic Philosophers*, London, Routledge-Kegan, 1979, I, σ. 233.

²⁷ *Les Presocratiques*, ένθ' άν., ο. 1462.

²⁸ S. Sambursky, *The physical World of the Greeks*, London, Routledge and Kegan Paul. 1963. σ. 112.

ἐμπειρία ὄλων τῶν τεχνῶν²⁹, ἀλλὰ κυρίως ὅταν ἡ ἔρευνα θέλει νὰ εἶναι δεῖγμα δημιουργικοῦ ἱστορισμοῦ, στάθμευση σὲ καίριες γιὰ τὸ παρὸν νοηματικὲς στιγμὲς τοῦ φιλοσοφικοῦ παρελθόντος. Τὸ 1983 ὁ Henri Joly ἀρχίζει τὴν ἀνακοίνωση τοῦ «Sur quelques significations “ontologiques” et “epistemologiques” de l’ εἰδῶλον democriteen»³⁰ μὲ τὴν ἐξῆς παρατήρηση: «Qu’ il soit permis de reformuler la priere democriteene, celle de ne rencontrer que des “idoles hereuses” ou, sil l’ on veut, des fantomes de bonheur³¹. Il nous apparaitrait alors qu’ il exista une philosophic thrace, que Democrite etait un authentique savant et qu’ il avait ecrit une oeuvre immense. On verrait aussi qu’ il philosophait authentiquement, mais autrement que socratiquement, quoique pourtant a l’ epoque meme de Socrate et l’ on entreverrait peut etre enfin que le materialisme n’ etait pas le seul trait de sa σοφία ni le plus pertinent». Ο Henri Joly ἔδειξε, μὲ τὴ διερεύνηση τῆς συγκεκριμένης ἔννοιας τοῦ εἰδῶλου, μία σημαντικὴ ὄψη τῆς δημοκρίτειας φιλοσοφίας, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἀτομικῆς θεωρίας τοῦ ἀβδηρίτη σοφοῦ.

Στὸ ἴδιο συνέδριο, ὁ Ε. Μουτσόπουλος, φωτίζοντας γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ δημοκρίτεια ἔννοια ἢ ὁποῖα ὡς τὰ 1983 ἔμεινε ἀδιερεύνητη, τὴν ἔννοια τοῦ καιροῦ³², ἔδινε ἀκόμη ἓνα συγκεκριμένο παράδειγμα γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς συνήθους θεώρησης τῆς δημοκρίτειας φιλοσοφίας ὡς φυσικῆς ἢ φιλοσοφίας τῆς φύσεως³³. Ὅπως παρατήρησε, ἡ ἔννοια τοῦ καιροῦ θεωρεῖται ὡς «στιγμιαία στάση ..., ζώνη ἀσυνέχειας ἐντὸς τοῦ γίγνεσθαι, ὅπου τὸ ἐλάχιστο συναντᾶ τὸ βέλτιστο, καὶ ἡ ὁποῖα λειτουργεῖ ὡς μέτρο μὲ τὸ ὁποῖο ἡ συνείδηση ἐπὶ τοῦ κόσμου, ἢ καλύτερα, κατὰ τὸ ὁποῖο ἡ πράξις ἀποκτᾶ νόημα». Τὸ βέλτιστο, στὸ ὁποῖο ἐπικεντρώνεται αὐτὴ ἡ φιλοσοφία τοῦ γίγνεσθαι συνεχίζοντας τὴν πρώτη αἰγαιακὴ, ἰωνικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς, συνδεόμενο μὲ τὸν καιρὸ, ὡς ὄρο «ἀναφορᾶς καὶ κριτήριου τῆς ἐπιτυχοῦς ἠθικῆς δραστηριότητος», τὴν «χρωματίζει ὡς ἠθικὴν τῆς μοναδικότητος τοῦ πράττειν», «ἠθικὴν τῆς ἀνθρωπίνης ἐπεμβάσεως ἐπὶ τοῦ γίγνεσθαι συμφῶνως πρὸς τὴν φύσιν τοῦ τελευταίου τούτου»³⁴.

5. Γίγνεσθαι - τύχη - πράττειν. Ἡ σχηματικὴ ἀπογραφή τοῦ ἴδιου τοῦ ὄρου γίγνεσθαι στὰ δημοκρίτεια ἀποσπάσματα εἶναι δυνατὸν νὰ δοθεῖ μὲ τὰ ἀκόλουθα ἐπίπεδα:

(α) Ἐπίπεδο τοῦ κόσμου: γένεση τοῦ κόσμου σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς προσέγγισης τοῦ ὁμοίου ἀπὸ τὸ ὅμοιο. Οἱ δημοκρίτειες φάσεις τῆς κοσμογένεσης περιλαμβάνουν: τὴν παρουσία ἀτόμων καὶ κενοῦ ἀπ’ ὅπου συμπεραίνεται ἡ

²⁹ Πβ. Διογ. Λαερτ., VS A 37.

³⁰ Πβ. Πρακτικὰ Πρῶτον Διεθνῶς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο, ΑΙ, Ἐάνθη, 1984, σσ 247-266, σ. 248 (Proceedings 1st International Congress on Democritus).

³¹ Πβ. Διογ. Λαερτ., VS B 166.

³² Εἶναι ἡ ἠθικὴ τοῦ Δημόκριτου μιὰ ἠθικὴ τοῦ καιροῦ; *Κείμενα γιὰ τὸν Δημόκριτο*, Ἐάνθη, 1984, ἔνθ’ ἀν., σσ. 137-146 (Proceedings of 1st International Congress on Democritus, ΑΙ, Ἐάνθη, 1984, σσ. 317-325, σ. 317).

³³ Γιὰ τὴν ἴδια ἀπόρριψη πβ. Dragutin Lekovic. L’originalite et l’importance de la vision du monde de Democrite, *Πρακτικὰ Πρῶτον Διεθνῶς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἔνθ’ ἀν., σ. 121.

³⁴ *Αὐτόθι*, σ. 137.

κίνηση, δίχως νὰ ζητοῦνται τὰ αἷτια· τὴν ἀναγκαστικὴ καὶ τυχαία σύγκρουση τῶν ἀτόμων καὶ τῆ συμπλοκὴ τους, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ γίνεσθαι ὡς διαμόρφωση τοῦ κόσμου· τὴν ἀκόλουθη ἀντίστροφη διαδικασία ἀπογένεσης.

(β) Ἐπίπεδο τῆς ψυχῆς: γένεση στὴν ψυχὴ τῆς εὐθυμίας ἀπὸ τὴ συμμετρία. Ἐδῶ τὸ γίνεσθαι εἶναι κατόρθωμα τῆς ὑπευθυνότητος τοῦ ἀνθρώπου, τῆς δραστήριας αὐτοσυνείδητης συμμετοχῆς του στὴν ἠθικὴ ζωὴ. Ἀντιπροσωπευτικὸ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα 191: «ἀνθρώποισι... εὐθυμὴ γίνεται μετριότητι τέρψιος καὶ βίου συμμετρίῃ· τὰ γὰρ ἐλλείποντα καὶ ὑπερβάλλοντα μεταπίπτειν τε φιλεῖ καὶ μεγάλας κινήσιας ἐμποιεῖν τῇ ψυχῇ».

(γ) Ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ: γένεση τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη.

(δ) Ἐπίπεδο τῆς τέχνης: γένεση τῆς τέχνης μὲ τὴ μίμηση τῶν ζώων, δηλαδὴ ἀπομίμηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου³⁵.

Πρὶν ἀναφερθοῦμε στὴν ἀπόρριψη τῆς τύχης προκειμένου γιὰ τὸ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο θεωροῦμε σκόπιμο νὰ ἀναφερθοῦμε στὴ σύνδεσή της μὲ τὸ κοσμικὸ γίνεσθαι, ἐπειδὴ τὸ θέμα σχετίζεται καὶ μὲ τὸν πρῶτο τῶν Ἀβδηριτῶν, τὸν Λεύκιππο. Στὸ ἐπίπεδο τοῦ κόσμου ἡ σύνδεση μὲ τὴν τυχειότητα ἐκκινᾷ ἀπὸ δύο μαρτυρίες τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* (4 985 b 20) ὁ Σταγίριτης ἀναφέρεται στοὺς Λεύκιππο καὶ Δημόκριτο καὶ ὑποστηρίζει ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτοὶ φιλόσοφοι ἀποσιώπησαν τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσης τῆς κίνησης καὶ τοῦ τρόπου κατοχῆς τῆς ἀπὸ τὰ ὄντα. Ἡ δίνη³⁶, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Δημόκριτος, δὲν εἶναι βέβαια γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐπαρκὴς αἰτία τάξης, γιὰ τοῦτο στὰ *Φυσικὰ* (4 196 a 24) ἀποδίδει στὸν Δημόκριτο τὸ τυχαῖο, ἐφόσον ὁ Ἀβδηρίτης δὲν δέχεται στὴν κοσμογονία του μιὰ ἀρχικὴ αἰτία· ὅπως παρατηρεῖ ὁ Lenis Blanche³⁷: «Aristote estimait avoir le droit de denoncer en Democrite un partisan du hasard comme cause efficiente, pour avoir enseigne que l' eternite du mouvement dans le monde rend sans objet la recherche d' une cause initiale du mouvement, et pour s' etre abstenu de faire intervenir une cause premiere».

Μὲ τὸ τυχαῖο στὸ ἐπίπεδο τοῦ κόσμου συνέδεσε τὸν Δημόκριτο καὶ ὁ J. Monod, ὁ ὁποῖος, στὸ ἐναρκτήριο μάθημά του στὸ *College de France* (1960), ὑποστήριξε ὅτι, κατὰ τὸν Ἀβδηρίτη, «ὅ,τι ὑπάρχει εἶναι προῖόν τῆς τύχης καὶ τῆς

³⁵ S. Sambursky, *The physical World of the Greeks*, a. 112. Περισσότερα πβ. Α. Κελεσιδου, *12 Μελετήματα προσωκρατικῆς φιλοσοφίας* (τὸ κεφ. Παρουσία καὶ νόημα τοῦ γίνεσθαι στὰ ἀποσπάσματα τῶν Προσωκρατικῶν), Ἀθήνα 1992, ἐνθ' ἄν,, σσ. 134 ἐπ.

³⁶ Πβ. VS B 164.

³⁷ Democrite a-t-il cru au hasard?, Πρακτικὰ Πρώτου Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο, ἐνθ' ἄν,, σσ. 27-33, σ. 28. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται καὶ στοὺς Dante καὶ Gomperz. Ὁ πρῶτος δέχεται ὅτι ὁ Δημόκριτος θεωρεῖ τὸν κόσμο ἀποτελεσμά τύχης, ὁ δεύτερος ἀπορρίπτει τὴν ἀποψη. Ἀρνητικὰ σχολιάζουν τὴν ἀπόδοση τῆς τυχειότητος στὸν Δημόκριτο καὶ οἱ F. Enriques καὶ G. Santillana. Στὴν συνέχεια ὁ Blanche θέτει τὸ ἐρώτημα, ἂν θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Δημόκριτος δέχθηκε τὸ τυχαῖο ὡς δευτέρη αἰτία (ἀποψη τῶν Ch. Mugler καὶ J. Chevalier) καὶ παρατηρεῖ πολὺ ὀρθὰ ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Λεύκιππο: «Si Democrite croyait fortuites les rencontres et les combinaisons des particules materielles, si pour lui les atomes se heurtaient et se combinaient au gre du hasard, cela veut dire qu' il s' inscrivait en faux contre cette pensee de son maltre Leucippe: "Nulle chose ne se produit par hasard, mais toutes se produisent a partir d' une raison et en vertu d' une necessite" (Aetius I, 25, 4)» ἐνθ' ἄν,, σ. 3.

αναγκαιότητας» (φράση πού ἀπαντᾷ καὶ στὸ βιβλίο του *Τύχη καὶ ἀναγκαιότητα* (1970). Καὶ πάλι ὀρθότατα ὁ L. Blanche παρατηρεῖ ὅτι πουθενὰ στὰ σωζόμενα δημοκρίτεια ἀποσπάσματα, ὅπως ὑπάρχουν στὴν ἔκδοση τῶν Diels - Kranz, δὲν ἀπαντᾷ φράση πού νὰ συνδέει τὸν δημοκρίτειο στοχασμὸ μὲ τὴν τυχαίότητα, ἐνῶ ὑπάρχει μαρτυρία γιὰ τὴ σύνδεση τῆς κίνησης μὲ τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴ δίνη³⁸. καί, βέβαια σὲ ἀπόσπασμά πού διέσωσε ὁ Στοβαῖος (VS B 119), τὸ ὁποῖο ὅμως ἀφορᾷ στὴ δημοκρίτεια ἀνθρωπολογία καὶ ἠθική, ἡ τύχη χαρακτηρίζεται ὡς πλάσμα τῶν ἀνθρώπων, πρόφαση τῆς ἀβουλίας των. «Μόνον οἱ ἀνόητοι ρυ-σμοῦνταιί, συμμορφώνονται, μὲ τὸ ρεῦμα τῶν κερδῶν τῆς τύχης» («τοῖς τῆς τύχης κέρδεσιν» B 197)^(38^a). Ἡ τύχη γενικὰ συνδέεται μὲ τὴν ἀστήρικτη γνώμη καὶ εἶναι εἶδωλο τῆς δικῆς μας ἀβουλίας. Ἡ τύχη εἶναι ἔκφραση τῆς ἀπουσίας τῆς φρόνη-σης καὶ τρόπος ἐμφάνισης τῆς ἀβουλίας, τῆς ἀκρασίας (B 234) καὶ τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἀμέτρου. Οὐσιαστικὰ ἡ τύχη εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς μέσα μας παρουσίας τῆς ἀταξίας καὶ ἀμετρίας, τὶς ὁποῖες ἀντιμάχεται ὁ λόγος καὶ ἡ φρόνηση πού τεί-νουν στὸ ὀρθὸ μέτρο (τὸ δέον, τὸ χρή).

6. Φυσικὴ ἀναγκαιότητα καὶ δυναμικὴ ἠθικὴ στάση τῆς συνείδησης. «Ὁ Λεύκιππος καὶ ὁ Δημόκριτος», ὅπως παρατηροῦν οἱ F. Enriques καὶ M. Mazziotti³⁹, «ἐξηγοῦσαν κινητικὰ τὸ φυσικὸ σύμπαν. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἐξήγησης προσδίδει στὸ σύστημα τῶν φιλοσόφων αὐτῶν τὸν χαρακτήρα ἑνὸς ὑλισμοῦ, ὅπου τὸ κοσμικὸ γίνεσθαι ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ παιγνίδι τῶν μηχανικῶν αἰτίων πού, χωρὶς νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ, συγκροτοῦν στὸ σύνολό τους μιὰ σταθερὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Γι' αὐτὸ τὸ σύστημα τῶν Ἀτομικῶν προϋποθέτει ἕναν αὐστηρὸ ντετερμινισμό πού ἀρνεῖται τὴν παρέμβαση τελολογικῶν λόγων, καθὼς καὶ κάθε τυχαίου». Καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὅπου γιὰ τὸν Δημόκριτο ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα γίνεται κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα, δὲν γίνεται δεκτὴ ἢ παρέμβαση κάποιας πρόνοιας. Ὅπως τὸ κοσμικὸ ἐπίπεδο, καὶ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀνθρώπου βασιζέται στὴν ἰδέα τῆς ὑπαρξῆς ἀτόμων, ἐδῶ μικρῶν, εὐκίνητων, σφαιρικῶν, πού εἶναι τὰ στοιχεῖα τοῦ πυρός, τὰ ὁποῖα λειτουργοῦν ὡς ψυχές, ἢ δὲ ἐνέργειά τους εἶναι ἡ λογικὴ ὀργάνωση τοῦ κόσμου. Ἡ δημοκρίτεια ἐξήγηση τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἀπ' ὅπου ἀπουσιάζουν ἐπίσης μυθολογία καὶ θεολογία⁴⁰, εἶναι αἰσιόδοξη θεωρησι^(40^a) συνυφασμένη μὲ τὴν ὀρθολογικότητα⁴¹. στηρίζεται σὲ δυναμικὲς ἔννοιες, ὅπως οἱ ἀξίες τῆς μάθησης καὶ τῆς ἀσκήσης, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ πραγματικότητα τῆς ἀγαθότητος δὲν θεωρεῖται ἐξαρτημένη ἀπὸ κάποια προνοητικὴ ὄντοτητα, ἀλλὰ

³⁸ Σεξτου, *Πρὸς Μαθημ.*, IX, 113.

* (38^a) Πβ. Α. Κελεσίδου, *Μελετήματα Προσωκρατικῆς Ἠθικῆς*, σ. 33.

³⁹ *Οἱ θεωρίαι τοῦ Δημόκριτου τοῦ Ἀβδηρίτη*, σ. 109.

⁴⁰ 40. Πβ. Α. Κελεσίδου, *Γίνεσθαι καὶ εἶναι* στὰ δημοκρίτεια ἀποσπάσματα, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 124.

* (40^a) Περισσότερα γιὰ τὴ δημοκρίτεια αἰσιόδοξη στάση στὴ ζωὴ, πβ. Α. Κελεσίδου, *Μελετήματα Προσωκρατικῆς Ἠθικῆς*, σσ. 30 ἐπ.

⁴¹ Πβ. τὰ ἀποσπάσματα 2, 11, 175.

δημιούργημα τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου: «συνέσει τε καὶ ἐπιστήμη ὀρθοπραγέων τις ἀνδρείος καὶ εὐθύγνωμος γίνεται» (B 181)· «πλέονες ἐξ ἀσκήσιος ἀγαθοὶ ἢ ἀπὸ φύσιος» (B 242)· τὸ καθήκον, ἢ ἐνάρετη διαγωγή δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξαναγκασμοῦ, τοῦ νόμου ἢ ὁποιασδήποτε συνθήκης· «ἀνδρείος καὶ εὐθύς ἀναδεικνύεται ὅποιος ἀπὸ σύνεση καὶ ἐπίγνωση πράττει τὸ σωστό»· «καὶ οἱ περισσότεροι γίνονται ἀγαθοὶ μὲ τὴν ἄσκησιν παρὰ εἶναι ἀγαθοὶ ἀπὸ τῆ φύση τους»* (41α.)

Αὐτὴ ἢ ἐπιδίωξη τῆς ἀγαθότητος μὲ τὴ γνῶσιν καὶ τὴν ἄσκησιν συνδέεται μὲ τὴ θεμελιακὴ στὸν Δημόκριτο ἰδέα τῆς προόδου⁴², ἢ ὁποία καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἱστορίας ἐγγράφεται στὴ δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου, καθόσον προϋποθέτει ὀρισμένη σύλληψη γιὰ τὰ ἀνθρώπινα· εἶναι θεωρία γιὰ τὴ γνῶσιν καὶ σύλληψη τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου· τὰ μεγάλα καὶ λαμπρὰ ἀγαθὰ καὶ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀποτελέσματα τῆς μόρφωσης μὲ τὴν πολιτικὴ τέχνη*^(42α) καὶ τῆς ἐπιδίωξης τῶν κόπων, τῆς ἀνάληψης τῆς προσπάθειας: «τὴν πολιτικὴν τέχνην μεγίστην οὖσαν ἐκδιδάσκεσθαι καὶ τοὺς πόνους διώκειν, ἀφ' ὧν τὰ μεγάλα καὶ λαμπρὰ γίνονται τοῖς ἀνθρώποις» (B 157). Ἔτσι, ἢ δημοκρίτεια θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου ταιριάζει μὲ τὴν κοσμοαντίληψη τοῦ ἀβδηρίτη σοφοῦ: στὸ κοσμικὸ γίγνεσθαι καὶ στὸ γίγνεσθαι τῆς ἠθικῆς ζωῆς ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ μεγάλο γίνεσθαι ἀπὸ τὸ μικρὸ, ἢ ὅτι ὑπάρχει ἓνα βαθμιαῖο πέρασμα ἀπὸ τὸ γίγνεσθαι στὸ εἶναι, ἀπὸ τὸ συνεχιζόμενον στὸ σταθερό. Ὁ Δημόκριτος, παρατηρεῖ ὁ Reinhardt*^(42β), μετέφερε στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις τὴν ἀντίληψη καὶ τὸν τρόπο στοχασμοῦ τοῦ Λεύκιππου· τὴν ἰδέα νὰ ἐξηγεῖται καὶ ἐδῶ τὸ σταθερὸ ἀπὸ τὸ βαθμιαῖο γίγνεσθαι καὶ νὰ συνάγεται τὸ μεγάλο καὶ τὸ ἐκτεταμένο ἀπὸ τὴν κίνηση μικρότερων τεμαχιδίων⁴³, ἐξήγησιν που ἀναδεικνύει καὶ τὴ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς φιλοσοφίας, ὅτι τίποτε δὲν γίνεται τυχαία, ἀλλ' «ἐκ λόγου».

Στὰ σωζόμενα ἠθικὰ δημοκρίτεια ἀποσπάσματα ἢ ἀγαθότητα καὶ ὀρθοπραξία συναρτῶνται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀρθολογικότητα, δυναμικά, μὲσφ τῶν ἐννοιῶν τοῦ μέτρου, τοῦ ὀρίου καὶ τοῦ πρέποντος, μὲ τὴν ἠθικὴ στάση τῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τῆς πραγματικότητος*^(43α). Ἡ ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ νοεῖται ὑποταγμένη σὲ ρυθμιστήριους κανόνες- μέτρα, οἱ ὁποῖοι λεκτικὰ ἀποδίδονται μὲ τὴν συμπλοκὴ τῶν ὄρων ἴσον-ὑπερβολή-ἔλλειψις ἢ μονολεκτικὰ μὲ τὸν ὄρο μέτριον: «καλὸν ἐν παντὶ τὸ ἴσον ὑπερβολὴ δὲ καὶ ἔλλειψις οὐ μοι δοκέει» (B 102)· «εἴ τις ὑπερβάλλοι τὸ μέτριον, τὰ ἐπιτερέστατα ἀτερέστατα ἂν γίγνοιτο» (233). Ἡ γένεσις στὴν ψυχὴ τῆς «εὐθυμίας», τῆς ὁποίας γενεσιουργὸς ἀρχὴ εἶναι τὸ μέτρο, ὅπως λέγεται στὸ ἀπόσπασμα 191, ἀφορᾷ ἓνα γίγνεσθαι ἠθικὸ κατόρθωμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου τὸ πράττειν, ἢ ἐνεργητικὴ ἀντιμετώπιση

* (41α). Πβ. B 182: «τὰ μὲν καλὰ τοῖς πόνοις ἢ μάθησις ἐξεργάζεται...».

⁴² Περισσότερα πβ. Enriques - MAZZIOTTI, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 209.

* (42α). Πολιτικὴ: διόρθωση τοῦ Rieske, τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ ὁ Diels, πβ. Dumont, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 1489, ὑπ. 3.

* (42β) Πβ. Hekataios von Abdera und Demokrit, *Hermes* 49 (1912), σσ. 492-513, α. 513.

⁴³ Πβ. π.χ. B 171, 182, 194, 234, 235, 240, 241, 242, 250, κ.α.

* (43α) Πβ. E. Μουτσόπουλου, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 139.

τῶν πραγμάτων⁴⁴, συμφωνεῖ μὲ τὸ δυνατόν καὶ τὸ ἠθικὰ πρόπον: «Ἀνθρώποισι γὰρ εὐθυμία γίνεται μετριότητι τέρσιος καὶ βίου συμμετρίῃ· τὰ δ' ἑλλείποντα καὶ ὑπερβάλλοντα μεταπίπτειν τε φιλεῖ καὶ μεγάλας κινήσιας ἐμποιεῖν τῇ ψυχῇ· αἱ δ' ἐκ μεγάλων διαστημάτων κινούμενα τῶν ψυχῶν οὔτε εὐσταθέες εἰσὶν οὔτε εὐθυμοί. Ἐπὶ τοῖς δυνατοῖς οὖν δεῖ ἔχειν τὴν γνώμην καὶ τοῖς παρεούσιν ἀρκέεσθαι τῶν μὲν ζηλουμένων καὶ θαυμαζομένων ὀλίγην μνήμην ἔχοντα καὶ τῇ διανοίᾳ μὴ προσεδρεύοντα, τῶν δὲ ταλαιπωρεόντων τοὺς βίους θεωρεῖν, ἐννοούμενον ἃ πάσχουσι κάρτα, ὅπως ἂν τὰ παρῶντα σοὶ καὶ ὑπάρχοντα μεγάλα καὶ ζηλωτὰ φαίνηται, καὶ μηκέτι πλειόνων ἐπιθυμῶντι συμβαίνει κακοπαθεῖν τῇ ψυχῇ... ἐπὶ δὲ τοῖς εὐθυμέεσθαι χρεῶν, παραβάλλοντα τὸν ἑαυτοῦ βίον πρὸς τὸν τῶν φαυλότερον πρησόντων καὶ μακαρίζειν ἑωυτόν ἐνθυμῶμενον ἃ πάσχουσιν, ὁκόσω αὐτέων βέλτιον πρήσσει τε καὶ διάγει. Ταύτης γὰρ ἐχόμενος τῆς γνώμης εὐθυμότερόν τε διάξεις καὶ οὐκ ὀλίγας κῆρας ἐν τῷ βίῳ διώσεται, φθόνον καὶ ζῆλον καὶ δυσμενίην». Κι ἐδῶ εἶναι δυνατόν νὰ κατανοήσουμε τὴν ἐνεργητικὴ συμπεριφορὰ συσχετίζοντάς τὴν μὲ τὴ δημοκρίτεια ἀτομικὴ γνωσιοθεωρία: ὅπως ἡ γνώση εἶναι ἐπιρυσμῆ, ρεῦμα ἀπὸ κινούμενες μορφῆς ἀτόμων^{44α}, μετασχηματισμὸς τῶν σχημάτων-ρυθμῶν τῆς ἀτομικῆς διάταξης τῆς ψυχῆς στὴ συνάντησή της μὲ τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα, στὴν ἠθικὴ ὑπάρχει ἀντιμετώπιση τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος^{44β}.

Ἡ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ ποὺ διαταράσσουν τὴν ἐσωτερικὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς, ὅπως δὲν εἶναι γιὰ τὸ Δημόκριτο ὀλοκληρωτικὴ, ἀλλὰ «μετριότης τέρσιος» (B 4)^{44γ} καὶ ἐπιλεκτικὴ τοῦ καλοῦ ἀπόλαυση (B 207), δὲν εἶναι ἐφησυχασμὸς· ἡ δημοκρίτεια ἠθικὴ δὲν εἶναι ἠθικὴ τῆς ἀπραξίας, ὅπως τὴν παρερμήνευσε ὁ Πλούταρχος⁴⁵. καὶ αὐτὸ γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὴν κατηγορηματικὴ διάκριση ἀπραγμόνων λόγων καὶ δράσης τοῦ ἀποσπάσματος 145, καὶ ἀπὸ τὰ λεγόμενα στὸ ἀπόσπασμα 119, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀποκαλυπτικὸ τῆς δημοκρίτειας αἰσιοδοξίας: ἐδῶ, μέσα ἀπὸ τίς ἐννοιες τῆς ἐξυδέου ὀξυδερκείης καὶ τῆς βούλησης στοιχειοθετεῖται ἡ δημοκρίτεια ἄρνηση τῆς τυχειότητος στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Θὰ πρέπει, στὸ σημεῖο αὐτό, νὰ προσθέσουμε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ἡ

⁴⁴ Γιὰ τὴν ἀθαμβία-εὐθυμία (πβ. Δημόκριτος A 169, VS II 129, 30), ὁ K. von Fritz (Philosophic und sprachlicher Ausdruck bei Demokrit, Plato und Aristoteles, Darmstadt, 1966, 32) ὑποστήριξε ὅτι εἶναι συμπεριφορὰ ἐκείνου ποὺ ἀντιμετωπίζει ἐνεργητικὰ τὰ πράγματα, δὲν καταπλήσεται ἀπὸ τὸ νέο, ἀλλὰ τὸ ἀντιμετωπίζει. Πβ. ἐπίσης τὸ ἀπ. 193, ὅπου ἐπιτάσσεται ἡ δραστηρὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἀδικίας καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενον μιᾶς ἀρνητικῆς κατάστασης ἐξαίρεται ἡ σημασία τῆς δράσης γιὰ τὴν ἐπανόρθωσή της: «φρονήσιος ἔργον μέλλουσαν ἀδικίην φυλάξασθαι, ἀναληγίστης... γενομένην μὴ ἀμύνασθαι».

* (44α) Πβ. H. Langerbeck, «Δόξις ἐπιρυσμῆ», Studien zu Demokrit Ethik und Erkenntnislehre, Berlin, 1935, 113 ἔπ.

* (44β) Πβ. A. Κελεσίδου, Μελετήματα Προσωκρατικῆς Ἠθικῆς, σ. 100, ὑπ. 104.

* (44γ) Γιὰ τὴ λανθασμένη, ἡδονοθηρικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ ἀποσπάσματος 4 «τέρσις καὶ ἀτερπη οὖρος τῶν συμφορῶν καὶ ἀσυμφόρων» πβ. E. Μουτσοπούλου, «Εἶναι ἡ ἠθικὴ...», ἐνθ' ἂν., σσ. 140-141 καὶ ὑπ. 8, A. Κελεσίδου, Μελετήματα Προσωκρατικῆς Ἠθικῆς, σ. 99, ὑπ. 100.

⁴⁵ Πβ. τὸ ἀπ. 3 (D-K., VS II 132, 12-14). E. Μουτσοπούλου, ἐνθ' ἂν., σ. 104: «Ἡ παρερμηνεῖα ὀφείλεται σὲ ὑποτίμηση τῶν ἐννοιῶν τοῦ μέτρου καὶ τοῦ πρόποντος καὶ συγχρόνως σὲ ὑπερτίμηση τῆς ἐννοίας τοῦ ὀρίου, νοουμένων ὡς αἰτημάτων καὶ ὡς κριτηρίων».

δυνατότητα παραλληλισμοῦ τῆς ἠθικῆς τοῦ Δημόκριτου μὲ τὴ φυσικὴ θεωρία του, τὴ φορὰ αὐτὴ μέσῳ τῆς ἐννοίας τῆς τάσης⁴⁶: ὅπως στὸ ἐπιπεδο τοῦ φυσικοῦ κόσμου τὰ ἄτομα καὶ μένουν κλειστὰ καὶ συγκρούονται, ἔτσι καὶ στὸ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο οἱ ἄνθρωποι καὶ θέλουν νὰ ἀπομονώνονται, ἀπὸ ἀνάγκη νὰ εἶναι, καὶ γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, ἀναστρέφονται ὁ ἓνας τὸν ἄλλον. Ἡ δημοκρίτεια ἔννοια τοῦ καθήκοντος ἔγκειται σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν τάση καὶ ὄχι στὴν ἀντίθεση λογικότητας-αἰσθητικότητας. Ἡ ἠθικὴ αἰσιοδοξία, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε ἀρχίζοντας αὐτὴ τὴν ἐνότητα, ὡς γνώρισμα τῆς δημοκρίτειας ἀνθρωποθεωρίας - ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς - εἶναι καὶ ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ αὐτῆς τῆς θεωρίας ἀπὸ τὸν μηχανιστικὸ προσδιοριστικισμὸ τῆς φυσικῆς δημοκρίτειας κοσμοθεώρησης. Ὁ Ἐπίκουρος, ὡς γνωστόν, ψέγοντας τὸν ἀπόλυτο ντετερμινισμὸ τῆς φυσικῆς διδασκαλίας τοῦ ἀβδηρίτη σοφοῦ, θεώρησε τὸν Δημόκριτο θιασώτη τῆς εἰμαρμένης⁴⁷. Ὁ Δημόκριτος ὅμως, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ προηγούμενα, περιορίζει στὸν τομέα τῆς φύσης τὸν μηχανιστικὸ ντετερμινισμὸ, ἐνῶ, - ἀποκαλυπτικὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ ἀποσπάσματος 119 -, στὴν ἀνθρωπολογία του «ἔχει σὰν θεμέλιο καὶ ἐπιστέγασμα»⁴⁸ τὴν ἰδέα τῆς ἔλλογης ἐλευθερίας. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος «ἐτεῆς ἀπήλλακται» (B 6, B 7 καὶ B 8) - ἐφόσον τὰ ἄτομα ὑπάρχουν ὅπως εἶναι, πάντα κινούμενα, ὁ ἴδιος ὅμως δὲν ἀντιλαμβάνεται πῶς εἶναι συγκροτημένα (B 10) ἢ δύσκολα γνωρίζει τί εἶναι πραγματικὰ κάθε πράγμα -, εἶναι ἐντούτοις καὶ μ ι κ ρ ὀ ς κ ὀ σ μ ο ς⁴⁹, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι μὲ τὴ δραστήρια αὐτοσυνείδητη παρουσία του στὴ ζωὴ φτιάχνει ὁ ἴδιος ἓνα κόσμὸ τάξης βασισμένο σὲ μέτρα ὅπου δὲν ὑπάρχει μοιραία πράξη, ἀλλὰ πράξη ὑπεύθυνη, σύμφωνη μὲ τὸ δυνατὸ καὶ ἠθικὰ πρέπον (B 191). Ἡ σύλληψη ἐνὸς δυναμικοῦ ἀνθρώπινου γίνεσθαι, καθὼς συνδέεται μὲ τὴν ἰδέα τῆς ὑπευθυνότητας τοῦ ἀνθρώπου, ἐπιτρέπει τὸν παραλληλισμὸ τῆς δημοκρίτειας ἀνθρωπολογίας μὲ ἐκείνη τῶν Ὀρφικῶν καὶ τοῦ Πλάτωνος⁴⁹, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ σύγχρονες φιλοσοφικὲς θεωρήσεις, ὅπου, παρὰ τὶς ἀποκλίνουσες τῶν διαφορῶν ρευμάτων, ὁ ἄνθρωπος λογίζεται ὡς αὐτοεξελισσόμενο ὄν.

7. Ἡ δημοκρίτεια ἔννοια τοῦ καιροῦ ἢ ἡ μοναδικότητα τοῦ πράττειν. Τὸν ἕκτο αἰῶνα π.Χ. ὁ ποιητὴς φιλόσοφος Ξενοφάνης, ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ Κολοφῶνα, ἐρμήνευσε τὴν πρόοδο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς μὲ ἀναφορὰ στὶς ἔννοιες τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας, συνδέοντας τὸ «ἄμεινον» μὲ τὴ γνωστικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι μὲ κάποια δωρεὰ θεϊκῆ: «χρόνω ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἄμεινον» (B 18). Ὁ ἴδιος, γιὰ πρώτη φορὰ, ἀναφέρθηκε στὴν ἔννοια τοῦ πρέποντος - ἐδῶ σὲ θρησκευτικὰ συμφραζόμενα - («οὐδὲ

⁴⁶ Πβ. V.E. Alfieri, *Atomos Idea. L'origine del concetto del atome nel pensiero greco*, Firenze, 1953, σ. 203.

⁴⁷ «Κρεῖττον ἦν τῷ περὶ θεῶν μύθῳ κατακολουθεῖν ἢ τῇ τῶν φυσικῶν εἰμαρμένη δουλεύειν. Ὁ μὲν γὰρ ἐλπίδα παραιτήσεως ὑπογράφει, θεῶν διὰ τιμῆς, ὁ δ' ἀπαραίτητον ἔχει τὴν ἀνάγκην», Διογ. Λαερτ., X 134.

⁴⁸ Πβ. Θ. Παπαδοπούλου, *Δημόκριτος*, σσ. 84 καὶ 86.

⁴⁹ Γιὰ τὴ φράση «ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μικρῷ κόσμῳ ὄντι» (B 34) πβ. Α. Κελεσίδου, *12 Μελετήματα Προσωκρατικῆς Φιλοσοφίας*, σ. 63, ὑπ. 17.

μετέρχεσθαι μιν ἐπιπρέπει ἄλλοτε ἄλλη», Β 26)⁵⁰. Ἐνάμιση περίπου αἰώνα μετὰ ὁ φιλόσοφος τῆς ἀναζήτησης τῶν αἰτίων (Β 118) Δημόκριτος ἐστιάζει τοὺς ἠθικούς στοχασμοὺς του σὲ μία ἔννοια, ἥδη οἰκεία στοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ὀμηρική* (50^α) καὶ ἠσιόδεια ποίηση⁵¹, ἀπὸ τὴν ἰατρική, τὴ στρατιωτικὴ τέχνη, τὴν πυθαγόρεια φιλοσοφία, τὴν τέχνη⁵²: τὴν ἔννοια τοῦ καιροῦ, τὴν ὁποία καὶ ἐρμηνεύει ἀπὸ τὴν ὀπτική γωνία τοῦ πρόποντος καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὸ ἄριστο τῆς ψυχικῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσης τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σύλληψη τοῦ καιροῦ καὶ ἡ χάρις σ' αὐτὴν ἐπιτέλεση ἔργων, τὰ ὁποία ὁ Δημόκριτος χαρακτηρίζει ὡς «πράγματα ἀνδρὸς ἀγαθοῦ ἄξια» (Β 35), ὅπως καὶ ἡ ἀποφυγὴ πολλῶν ἔργων φαύλων («πολλὰ δὲ φλαῦρα οὐχ ἔρξει» (αὐτ.), συνδέεται στον ἀβδηρίτη σοφὸ μὲ τὸν νοῦ⁵³ καὶ τὶς συσχετικὲς μ' αὐτὸν ἔννοιες ὁ ξ υ δ ε ρ κ ε ἰ η καὶ φ ρ ὀ ν η σ ι ς (Β 119, 176 καὶ 2). Τὰ ἀποτελέσματα τῆς φρόνησης εἶναι ἡ ὀρθὴ κρίση, ἡ ὀρθὴ ἔκφραση καὶ ἡ ὀρθοπραξία («τὸ εὖ λογίζεσθαι, τὸ εὖ λέγειν καὶ τὸ πράττειν ἄ δεῖ», Β 2). Ὅπως στὴν ὀρθὴ δράση, στὸν λόγο - ὁ ὁποῖος εἶναι πάντως γιὰ τὸν Δημόκριτο «ἔργου σκιῇ» (Β 145) - τὸ προνόμιο τῆς ὀρθότητος ἀνήκει σὲ ὅσους εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἐνεργοποιήσουν τὶς νοητικὲς τοὺς ἱκανότητες- ἐδῶ εἰσάγει ὁ Ἀβδηρίτης τὴν ἔννοια τοῦ καιροῦ: «Οἰκίον ἐλευθερίας παρρησίη, κίνδυνος δὲ ἡ τοῦ καιροῦ διάγνωσις» (Β 229). «Ἀγαθὸς» ἐδῶ εἶναι ὁ ἔμφρων ὁ ὁποῖος γνωρίζει νὰ ξεχωρίζει τὴν καταλληλὴ στιγμή γιὰ νὰ μιλήσει ἢ ξέρει νὰ κρίνει πότε ἡ δαπάνη γίνεται στὸν καιρὸ της.

Ἡ δημοκρίτεια ἔννοια τοῦ «καιροῦ» συνδέεται μὲ τὴν ἔμφρονη πράξη, ὅπως δείχνουν τὰ ἀποσπάσματα στὰ ὁποία ἀπαντᾷ καὶ τὰ ὁποία ἀναφέρονται στὸ ὀρθὸ ὄριο, τὸ μέτρον. Ἐδῶ συναντοῦμε καὶ τὴ βασικὴ στὸν Δημόκριτο ἀρχὴ τῆς ἀναζήτησης τῶν αἰτίων: αἰτία πού προκαλεῖ στὸν ἀνθρώπο λῦπες πολλές, καὶ χάρες περιορισμένης διάρκειας εἶναι ἡ ὑπερβολὴ τοῦ μέτρου, ἡ ὑπέρβαση τοῦ

⁵⁰ Πβ. Α. Κελεσιδίου, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ξενοφάνη*, Πρόλογος Ε. Μουτσόπουλου, ἔκδ. Ακαδημίας Αθηνῶν, Αθήναι, 1996, σσ. 58 ἔπ.

* (50^α) Πβ. Monique TREDE, *Καιρός: problemes d' etymologie*, R.E.G., 92, 1984, 460-464, σσ. XI- XVI. Παρ' Ὀμήρω ἀπαντᾷ τὸ ἐπίθετο *καίριος* πού βεβαιώνει τὴ γνώση τῆς ἔννοιας τοῦ οὐσιαστικοῦ ὡς δηλωτικοῦ τοῦ τόπου (Δ 185: «οὐκ ἐν καιρίῳ ὄξυ πάγεν βέλος». Θ 84: «κρανίῳ ἐμπεφύασι, μάλιστα δὲ καιρίον ἐστίν», Θ 326: «αὐχένα τε στήθος τε, μάλιστα δὲ καιρίον ἐστίν», Λ 439: «οὔτι τέλος κατὰ καιρίον ἦλθεν». Ὅπως παρατηρεῖ ἡ M. Trechte: «Il ressort... de l' etude des emplois homériques du terme καιρίος que cet adjectif qualifie un lieu, une partie du corps particulièrement vulnérable, vitale, qui vise l'ennemi avec une arme de jet... afin d' entrainer la mort. Si καιρίος n' implique pas necessairement l' idee d' issue fatale, il designe toujours un point du corps nevralgique, et dont la lesion peut etre decisive».

⁵¹ Πβ. π.χ. *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, 692: «μέτρα φυλάξασθαι, καιρός (τὸ ἀρμόζον μέτρο) δ' ἐπὶ πᾶσιν ἄριστος».

⁵² Πβ. P.-M. Schuhl, *De l' instant propice*, *Revue Philosophique de la France et de l' Etranger*, 152/1, 1962, σσ. 69-72. Ὁ συγγραφέας παραπέμπει καὶ στοὺς: L. Bourgey, *Observation et experience chez les medecins de la collection hippocratique*, Paris, 1953 (γιὰ τὴν ἔννοια στὴν ἱπποκρατικὴ ἰατρική)· J. de Romilly, *Histoire et raison chez Thucydide*, Paris, 1956 (γιὰ τὸν Θουκυδίδη)· V. Jankelevitch, *Le «je ne sais quoi» et le «presque rien»*, Paris, 1957 (γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ καιροῦ στὴν τέχνη).

⁵³ Πβ. L. Couloubaritsis, *Pensee et action chez Democrite*, *Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, σσ. 327-337- Τοῦ αὐτοῦ, *Considerations sur la notion du Nous chez Democrite*, *Archiv fur Geschichte der Philosophie* 62 (1980) σσ. 129-145· ἐπίσης, Aniello Montano, *La genese de la croyance religieuse d' apres Democrite*, *Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο*, ἐνθ' ἄν., σσ. 447-468, σ. 459.

ορίου τοῦ καιροῦ στίς σωματικές ἡδονές, ἡ ἔλλειψη ἐγκράτειας: «Ὅσοι ἀπὸ γαστρὸς τὰς ἡδονὰς ποιέονται ὑπερβεληκότες τὸν καιρὸν ἐπὶ βρώσεσιν ἢ πόσεσιν ἢ ἀφροδισίοισιν, τοῖσι πᾶσιν αἰ μὲν ἡδοναὶ βραχεῖαί τε καὶ δι' ὀλίγου γίνονται, ὀκόσον ἂν χρόνον ἐσθίωσιν ἢ πίνωσιν, αἰ δὲ λῦπαι πολλαί. Τοῦτο μὲν γὰρ τὸ ἐπιθυμεῖν αἰεὶ τῶν αὐτῶν πάρεστι καὶ ὀκόταν γένηται ὀκοίων ἐπιθυμέουσι, διὰ ταχέος τε ἡ ἡδονὴ παροίχεται, καὶ οὐδὲν ἐν αὐτοῖσι χρηστόν ἐστιν ἀλλ' ἡ τέρψις βραχεῖα, καὶ αὖθις τῶν αὐτῶν δεῖ» (B 235). Ἡ ὑπέρβαση τοῦ «καιροῦ» γίνεται ἐδῶ αἰτία ἐγκαθίδρυσης τοῦ πρόσκαιρου⁵⁴, τῆς ἀμβλυνοσης τῆς ἀπόλαυσης, πού γίνεται φευγαλέα, περιορισμένη στὴ διάρκειά τῆς αἰσθησιακῆς πράξης. Τὸ ἀπόσπασμα σχετίζεται ἰδιαίτερα μὲ τὸ ἀναφερόμενο στὸ μέτρο ἀπ. 233, ὅπου ἡ συμπλοκὴ «ὑπερβάλλειν - μέτριον»: «Εἴ τις ὑπερβάλλοι τὸ μέτριον, τὰ ἐπιτερπέστατα ἀτερπέστατα ἂν γίνοιτο» καὶ τὸ ἀπ. 234, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου προδοσίαν τῆς ὑγείας (κι ἐδῶ, ὅπως ἀλλοῦ, προκειμένου γιὰ τὴν τύχη καὶ τὴν ἀβουλία, ἡ προσευχὴ παρουσιάζεται ὡς ἄλλοθι τῆς ἄγνοιας τῆς προσωπικῆς δυνατότητας πού εἶναι ἡ ἐγκράτεια): «Υἱεῖν εὐχησι παρὰ θεῶν αἰτέονται ἄνθρωποι, τὴν δὲ ταύτης δύναμιν ἐν ἑαυτοῖς ἔχοντες οὐκ ἴσασι ἀκρασίῃ δὲ τὰναντία πρήσσοντες αὐτοὶ προδόται τῆς ὑγείης τῆσιν ἐπιθυμίῃσιν γίνονται.» Ὅπως παρατηρήθηκε: «Les avides et les intemperants, incapables de se servir de la μετριοτήτος et de la συμμετρῆ (B 191), parce que esclaves de leurs desirs, portent quotidiennement atteinte a leur bien etre physique. Mais leur folie et l'aveuglement de leur esprit les poussent a demander aux dieux le retablissement d'une condition de sante qui depend seulement de leur capacite de ne pas depasser τὸν καιρὸν, c'est-a-dire de se maintenir dans les limites raisonnables dans l'usage des plaisirs.»⁵⁵

Ὁ Ε. Μουτσόπουλος τονίζει ὅτι «ἡ ἔννοια τοῦ καιροῦ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μέτρου τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει τὸν ὀρθὸ προσδιορισμὸ τῆς στιγμῆς ἐπεμβάσεως τῆς συνειδήσεως ἐπὶ τῶν καταστάσεων, μιᾶς στιγμῆς δηλαδὴ οὔτε ὑπερβολικῶς προώρου οὔτε ὑπερβολικῶς καθυστερημένης, πού δηλώνεται ὄχι στατικῶς, διὰ τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ πρὸ καὶ τοῦ μετὰ, ἀλλὰ δυναμικῶς διὰ τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ οὔπω καὶ τοῦ οὐκέτι»⁵⁶. Τὸ ἀπόσπασμα 235 περὶ ἡδονῶν ἐπιτρέπει τὸν παραλληλισμὸ μὲ τὸ ἀπόσπασμα 102, ὅπου ἡ πρωταξία τοῦ μέτρου (μὲ τὴν ὀνομασία, ἐδῶ, τὸ ἴσον, ἐπεκτείνεται σὲ ὅλα τὰ πράγματα («καλὸν ἐν παντὶ τὸ ἴσον ὑπερβολὴ δὲ καὶ ἔλλειψις οὐ μοι δοκεῖ»), καὶ ἰδίως τὰ ἀποσπάσματα 207 «ἡδονὴν οὐ πᾶσαν, ἀλλὰ τὴν ἐπὶ τῷ καλῷ αἰρεῖσθαι χρεῶν» - ἰδέα ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Κλήμεντος *^(56α), ἀποδίδεται καὶ στὸν Λεύκιππο -, 73: «δίκαιος ἔρως ἀνυβρί-

⁵⁴ Αὐτός εἶναι, ὁ λόγος πού, ἀκολουθώντας τὸν Kranz, δὲν δέχομαι τὴν προσθήκη τοῦ Diels (τὸν ὁποῖο ἀκολούθησε ὁ Alfieri): «καὶ μακρᾶι». Ὁ Κ. Χατζηστεφάνου (Διορθωτικά στὸν Δημόκριτο, Στασινὸς Ζ' (1979-1980), Λευκωσία, 1981, σσ. 75-86), μεταφράζει τὴν ἔκφραση «ὑπερβεληκότες τὸν καιρὸν»: «ἐντρυφώντας πῶς πολὺ καιρὸ ἀπ' ὅσο πρέπει», σ. 79.

⁵⁵ Aniello Montano, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 459.

⁵⁶ Εἶναι ἡ ἠθικὴ τοῦ Δημόκριτου μιὰ ἠθικὴ τοῦ καιροῦ; *ἐνθ' ἀν.*, σ. 143.

* (56α) *Στρωματεῖς*, II, 19.

στως» (χωρίς υπερβολή) «ἐφίεσθαι τῶν καλῶν» καὶ 191, γιὰ τὴν εὐθυμίη, ἡ ὁποία «γίνεται μετριότητι τέρψιος καὶ βίου συμμετρίη», ἐνῶ τὰ «ἐλλείποντα καὶ ὑπερβάλλοντα μεταπίπτειν τε φιλεῖ καὶ μεγάλας κινήσιας ἐμποιεῖν τὴ ψυχῇ...»· τὸ ἴδιο τὸ ἀπόσπασμα 235 παρέχει τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀποσπάσματος 71 «ἠδοναὶ ἄκαιροι τίκτουσιν ἀηδίας». Ἄ κ α ι ρ ο ς εἶναι ἐπίθετο παράγωγον τοῦ ἄ κ α ι ρ ῖ α τὸ ὁποῖο, ὅπως καὶ τὸ ἀντίθετό του ἐ π ι κ α ι ρ ῖ α ἀπαντᾷ ἀπὸ μιᾶ φορὰ στὰ δημοκρίτεια ἀποσπάσματα αὐτὰ εἶναι μοναδικὰ γιὰ τὰ προσωκρατικὰ φιλοσοφικὰ σωζόμενα κείμενα ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Ἀνάξαρχο, ἐνῶ εἶναι συχνότερα στὰ ἔργα τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς, ὅπου ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ὅροι καὶ ἐκφράσεις δηλωτικῆς τῆς καιρικότητος (ὅπως: *εὐχειρίη, σὺν καιρῶ, κ.α.*)⁵⁷. Ἐπικαιρία καὶ ἀκαιρία ἀνήκουν στὸν τίτλο δημοκρίτειου ἔργου *Αἰτίαι περὶ ἀκαιριῶν καὶ ἐπικαιριῶν* (B 26e), τὸ ὁποῖο, κατὰ τὴν κατάταξη τοῦ Θρασύλλου, περιλαμβάνονταν στὴν κατηγορία τῶν Τεχνικῶν ἔργων, στὴν ἴδια τετραλογία μὲ τὰ ἱατρικὰ *Πρόγνωσις, Περὶ Διαίτης ἢ Διαιτητικόν* (γιὰ τὸ ἔργο ἔχομε καὶ ἔμμεση ἀναφορὰ - ἐπικριτική - τοῦ Ἱπποκράτη)⁵⁸ καὶ *Ἰατρικὴ Γνώμη* (ἐδῶ ὁ Gomperz προτείνει *Ἰατρικὴ γνῶσις* θεωρώντας ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο ἐπιστημολογικοῦ χαρακτήρα).

Τὸ ἀπόσπασμα 71 θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν ἱατρική, εἰδικὰ τὴν Ἱπποκρατική, ἂν τηρηθοῦν οἱ ἀναλογίες· στὴν Ἱπποκρατικὴ ἱατρικὴ γίνεται, π.χ., λόγος γιὰ δίαιτα συνδυασμένη «πρὸς τὴν φύσιν» «σὺν καιρῶ καὶ μετριότητι»⁵⁹. γιὰ ἐπίκαιρα ἢ μὴ ἐπίκαιρα σημάδια, σημάδια ποὺ φθάνουν ἐγκαίρως νὰ ἀναγγεῖλουν τὴ σωτηρία ἀπὸ τὴν ἀρρώστια⁶⁰. γιὰ πολλοὺς καὶ «παντοίους» καιροὺς τῆς ἱατρικῆς, ὅπως πολλὰ εἶναι τὰ νοσήματα, τὰ παθήματα, οἱ θεραπείες⁶¹, ἢ γιὰ ἀγωγή *παρὰ καιρόν*. Ὅπως παρατηρεῖ σὲ μελέτη του γιὰ τὸν Ἱπποκράτη ὁ Laurent Ayache⁶², «une medication παρὰ καιρόν, inopportune, c' est-a-dire a contre temps, mais aussi a contre lieu est aussi dangereuse qu' une medication ...contre la coutume». Τὸ ἀκαιρο στὸν Δημόκριτο, ὅπως δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἱατρικὴ ἀγωγή, δὲν ἔχει συνάφεια μὲ τις ἔννοιες τοῦ ἀκατάλληλου χώρου καὶ τοῦ ἀσυνήθους. Ὁ Δημόκριτος μιλώντας γιὰ τὸ ἠδὺ ἀναφέρει ὅτι ποικίλλει στοὺς ἀνθρώπους ἀντίθετα ἀπὸ τὸ ἀγαθόν: «Ἀνθρώποισι πᾶσι τωτὸν ἀγαθὸν καὶ ἀληθές· ἠδὺ δὲ ἄλλω ἄλλο» (B 69). Τὸ «ἀμέτρως ἐπιθυμεῖν» εἶναι γνώρισμα «παιδὸς οὐκ ἀνδρὸς» (B 70). Ὅπως δηλαδὴ ὁ καιρός, καὶ τὸ δημοκρίτειο ἀκαιρο, συνδεδεμένο μὲ τὴ θεωρία τῶν ἠδονῶν, προσγράφεται στὴν ἠθικὴ διαγωγή. Ἔχει λεχθεῖ ὅτι, ἱστορικὴ καταγωγή τῆς φιλοσοφικῆς ἔννοιας τοῦ καιροῦ φαίνεται νὰ εἶναι ὄχι

⁵⁷ «Ἐπίκαιρος», πβ. Ἐπίδ. I 2, 634, 1 Littre· III, 74, 19. Ἐπίσης πβ. Index Hippocraticus, Fasc. II: E-K, Wandenhoek+Ruprecht. Goettingen, 1987, ἐπίκαιρος - ἐπικαιρίη σ. 306. *Εὐχειρίη-ἀχειρίη*, VI 141, L. (ἔννοιες ἀπαραιτήτες προκειμένου νὰ συζητηθοῦν, μὲ γνώση τῆς αἰτίας, οἱ συνθήκες θεραπείας).

⁵⁸ Πβ. *Περί διαίτης*, VI, 466 Littre.

⁵⁹ Πβ. *Περί παθῶν*, Littre, (Hippocrates, Opera Omnia, 6, Amsterdam 1979), σ. 270.

⁶⁰ Πβ. *Περί χυμῶν*, Littre.

⁶¹ «Καιροὶ ... πολλοὶ ... ἐν τῇ τέχνῃ ...», Littre VI 147.

⁶² Hippocrate, Paris, P.U.F., 1992, σ. 50.

τόσο ή ήπποκρατική θεωρία όσο ή πυθαγορική διδασκαλία⁶³ Πηγές έδω είναι κάποια σωζόμενα σέ μαρτυρίες. Ο Αριστοτέλης λέει στα *Μετα τὰ Φυσικά* (Α 5 985 b 23), αναφέροντας όνομαστικά τόν Δημόκριτο, ότι στην έποχή του Λεύκιππου και του Δημόκριτου και πιό πριν από αυτούς οί όνομαζόμενοι Πυθαγόρειοι περιελάμβαναν στον κώδικά τους τόν όρο καιρός για να δηλώσουν ένα «πάθος» τών αριθμών («...τό μόν τοιονδί τών αριθμών πάθος δικαιοσύνη ... έτερον δέ καιρός...»). Ο ίδιος (αυτόθι Μ 4 1078 b 21) παρατηρεί: «οί δέ Πυθαγόρειοι πρότερον περι τινων όλίγων, ών τους λόγους εις τους αριθμούς ανήπτον, οίον τί έστι καιρός ή δίκαιον..., εκείνος (δηλ. ό Δημόκριτος) δ' ευλόγως εξήτει τό τί έστίν».

Άλλη μαρτυρία, του Ιάμβλιχου (*Περί του πυθαγορικού βίου*, 180 έπ.), αναφέρεται στη δικαιοσύνη όπως παραδίδεται «υπό τών Πυθαγορείων» «κατά τας όμιλίας», τις ανθρώπινες σχέσεις, και παραθέτει, εκτός από τόν καιρόν, τους συσχετικούς του όρους: *εύκαιρος, άκαιρος, άκαιρία* σέ διαπλοκή με όρους τής ήθικης συμπεριφορᾶς, όπως τό *πρέπον* και τό *άρμόττον*: «έπει δέ και έν τή προς έτερον χρεία έστι τις δικαιοσύνη, και ταύτης τοιούτόν τινα τρόπον λέγεται υπό τών Πυθαγορείων παραδίδοσθαι. Είναι γάρ κατά τας όμιλίας τόν μόν εύκαιρον, τόν δέ άκαιρον, διαιρεισθαι δέ ήλικίας τε διαφορά και αξιώματος και οικειότητος τής συγγενικής και ευεργεσίας, και ει τι άλλο τοιούτον έν ταίς προς άλλήλους διαφοραίς όν υπάρχει. Έστι γάρ τι όμιλίας είδος, ό φαίνεται νεωτέρω μόν προς νεώτερον ούκ άκαιρον είναι, προς δέ τόν πρεσβύτερον άκαιρον· ούτε γάρ όργής ούτε άπειλής... αλλά πᾶσαν τήν τοιαύτην άκαιρίαν ευλαβητέον είναι τῷ νεωτέρω προς τόν πρεσβύτερον παραπλήσιον δέ τινα είναι και τόν περι του αξιώματος λόγον προς γάρ άνδρα επί καλοκαγαθίας ήκοντα αληθινόν αξίωμα ούτ' ευσχημον ούτ' εύκαιρον είναι προσφέρειν ούτε παρησιαν πολλήν ...είναι δέ ποικίλην τινά και πολυειδή τήν του καιρού χρείαν· και γάρ τών όργιζομένων τε και θυμουμένων τους μόν ευκαίρως τουτο ποιειν τους δέ άκαίρως, και πάλιν αυ τών όρεγομένων τε και επιθυμούντων και όρμώντων έφ' ότιδηποτε τοίς μόν ακολουθειν τόν καιρόν, τοίς δέ άκαιρίαν... είναι δέ τόν καιρόν μέχρι μόν τινος διδακτόν και άπαράλογον και τεχνολογίαν επιδεχόμενον, καθόλου δέ και απλως ούδέν αυτῷ τούτων υπάρχειν. Ακόλουθα δέ είναι ... οία συμπαρέπεσθαι τη του καιρού φύσει τήν τε όνομαζομένην ώραν και τό πρέπον και τό άρμόττον». Εκτός από τήν συνάρτηση με τήν παρησιία οί τελευταίες αναφορές καθιστουν έμφανή τη συγγένεια του δημοκρίτειου καιρού με τόν πυθαγορικό, ως όρου και κριτηρίου ήθικης συμπεριφορᾶς.

Αφήσαμε τελευταία τη σχέση του δημοκρίτειου καιρού με τη σοφιστική, και αυτό παρα τό γεγονός ότι ό Πρωταγόρας, ό μαθητής και συμπατριώτης του Δημόκριτου, πρῶτος, όπως παραδίδεται από τόν Διογένη Λαέρτιο, «καιρού δύναμιν εξέθετο»^{*(63α)}. Η σχέση άφορᾶ: στο απόσπασμα 87, όπου ό καιρός έχει τη σοφιστική σημασία τής ευκαιρίας, και τό απόσπασμα 94 «μικραί χάριτες έν

⁶³ Dumont, *ένθ' άν.*, σ. 1521.

* (63α). IX. 52.

καιρῶ μέγισται τοῖς λαμβάνουσιν», ὅπου ὁ καιρὸς δηλώνει τὴν κατάλληλη ὥρα, καὶ ἡ διατύπωση θυμίζει τὴν πρωταγορική φράση «τὸν ἦττω λόγον κρείττω ποιεῖν».⁶⁴ Θὰ περιοριστοῦμε σὲ μιὰ γενικότερη ἀναφορά, ποὺ καταδεικνύει: α) τὸ σημεῖο τῆς συγγένειας στὴ σύλληψη τῆς ἐννοίας τοῦ καιροῦ, β) τὸ διαχωριστικὸ ὄριο ἀνάμεσα στὴ διδασκαλία τοῦ Δημόκριτου καὶ στὴ σοφιστική. Ἡ δημοκρίτεια καιρικότητα στὸ μέτρον κατὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν καιροσκοπία⁶⁵, τὴ συμπεριφορᾶ ἢ ὁποῖα συνίσταται στὴν χρονικὴ ἀναβολὴ μιᾶς ἐνέργειας προκειμένου νὰ φθάσει κάποιος μὲ μεγαλύτερη ἀσφάλεια στὸν σκοπὸ του, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ συσχετισθεῖ μὲ ἐκείνη τῆς ἀρχαίας σοφιστικῆς, ὅπου, ὅπως παρατηρήθηκε, ὑπάρχει «une sorte de hate que le kairos vehicule dans l' idee d' urgence et de ponctualite»⁶⁶. Ἐντούτοις, καὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ διαχωριστικὸ σημεῖο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις ποὺ προηγήθηκαν, αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὡς κανόνας ρυθμίζει τὴν ἐπιτυχή δημοκρίτεια συμπεριφορὰ δὲν εἶναι ὅ,τι κατευθύνει τὴν ἐπιτυχή συμπεριφορὰ τῆς σοφιστικῆς· δηλαδὴ ἓνα εἶδος ἐνστίκτου, ἢ φ ρ ὀ ν η σ ι ς, ἢ ὁποῖα, χωρὶς νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ δώσει λόγο γιὰ τὶς διεργασίες της, βρίσκει καὶ ἀναγνωρίζει τὸν καιρὸν⁶⁷. Ἡ δημοκρίτεια φρόνησις περισσότερο ἀπὸ γνώση τοῦ πράττειν καὶ τοῦ λέγειν εἶναι γνώση τοῦ εἶναι σύμφωνα μὲ τὸ δέον καὶ τὸ πρέπον.

Ἐτυμολογώντας - ὅπως λέγεται σὲ Σχόλια στὴν Ἰλιάδα -⁶⁸ ὁ Δημόκριτος τὸ ὄνομα *Τριτογένεια* (Ἀθηνᾶ) λέει ὅτι ἀπὸ τὸ φρονεῖν ἀπορρέουν «τὸ εὖ λογίζεσθαι, τὸ εὖ λέγειν, καὶ τὸ πράττειν ἄ δεῖ» (B 2). Ἡ φρόνησις εἶναι λογικὴ ἠθικὴ ἐγρήγορη: «φρονήσιος ἔργον μέλλουσιν ἀδικίην φυλάξασθαι, ἀναλησιῆς δὲ γενομένην μὴ ἀμύνασθαι» (B 193). «Ἔργα καὶ πρήξιας ἀρετῆς οὐ λόγους ζηλοῦν χρεών» (B 55). Τὸ πράττειν θεμελιώνεται κατὰ τὸν Δημόκριτο σὲ μιὰ ὁλόκληρη θεωρία περὶ τοῦ δικαίου καὶ ὀρθοῦ, θεωρία μὲ δεσπόζουσες τὸ μέτρον, τὸ καλόν, τὸ δέον (ἀπ. 2, 41, 42, 181). Ἡ σοφιστικὴ ἐπιτυχία στὸ πράττειν ἐκφράζει, ὅπως εὐστοχα παρατηρηθεῖ⁶⁹, τὸ προνόμιο τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἶναι «le sens des choses, par quoi rien ne surprend, et qui pondere toute une theorie en lui integrant son poids d' etre et de temporalite sous la forme de l' efficacite». Γιὰ τὸν Δημόκριτο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, ἀτομικὴ καὶ συλλογικὴ, εἶναι ἢ «εὐξύνετος ὀξυδερκείη» (B 119)· ἀπὸ αὐτὸ συνάγεται καὶ τὸ καθῆκον τῆς ἐπαγρύπνησης γιὰ τὴν παρεμπόδιση τῆς παρέμβασης τῶν φαύλων στὸ γίγνεσθαι, γιὰ νὰ μὴν ἀρπάξουν τὸν καιρὸν νὰ δράσουν (ἢ νὰ βλάψουν, πράγμα ποὺ εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό, ἐφόσον πρόκειται γιὰ φαύλους).

⁶⁴ Πβ. Ἀριστοτέλους, *Ρητορική*, II 24, 1402α 23.

⁶⁵ Πβ. Ε. Μουτσόπουλου, *Εἶναι ἢ ἠθικὴ τοῦ Δημόκριτου μιὰ ἠθικὴ τοῦ καιροῦ; ἐνθ' ἀν.*, σ. 144.

⁶⁶ Alonso Tordesillas, *l' instance temporelle dans l' argumentation de la premiere et de la seconde sophistique: la notion de kairos, Plaisir de parler, Colloque de Cerisy, Paris, Les editions de Minit, 1986, σσ. 32-33.*

⁶⁷ Πβ. *Les Presocratiques* (Dumont), σ. 152.

⁶⁸ *Scolies Genevoises* (στὴν Ἰλιάδα) 1, III, ἐκδ. Nicole.

⁶⁹ Dumont, *Αὐτόθι*.

Οί ανάλυσεις που προηγήθηκαν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πρωτοτυπία της δημοκρατίας θεώρησης του καιρού δεν έγκειται στην χρήση της έννοιας, ή οποία όπως είπαμε, είναι ήδη γνωστή στους Έλληνες πριν τον Δημόκριτο, αλλά στην κεντρική θέση την οποία κατέχει μέσα στην ηθική διδασκαλία του άβδηρίτη σοφού. Το ιδιαίτερο είναι εδώ η σύζευξη του καιρού με την ιδέα της δραστήριας μετοχής του ίδιου του ανθρώπου στο γίνεσθαι για την επίτευξη του βέλτιστου. Από αυτήν την οπτική γωνία ο άβδηρίτης φιλόσοφος φαίνεται ως αν ανταποκρίνεται, όπως είδαμε, στην ιδέα του μακρινού του εκείνου Ίωνα προγόνου, του Ξενοφάνη, για τη δυναμική, δίχως θεϊκή παρέμβαση, αναζήτηση και έφευρεση του καλλίτερου από τον ίδιο τον άνθρωπο. Συνάμα, αυτή ή ανταπόκριση είναι και αντικατάσταση της ξενοφάνειας έννοιας του χρόνου (B 18), νοουμένου ως ζώνης ασυνέχειας εντός του γίνεσθαι, με την έννοια του καιρού, στιγμιαίας στάσης ή ζώνης ασυνέχειας μέσα στο γίνεσθαι όπου το ελάχιστο συναντά το βέλτιστο χάρη στην «αύστηρη αλλά και ελεύθερη προσαρμογή της συνειδησιακής προθετικότητας προς την πραγματικότητα»⁷⁰.

Η δυναμική δημοκρατία ηθική της μοναδικότητας του πράττειν είναι, εν τέλει, πιο αισιόδοξη από εκείνη του Πλάτωνος των Νόμων (709 b), ο οποίος θεωρεί αρχικά τα ανθρώπινα πράγματα ως απρόβλεπτες μεταπτώσεις της τύχης («τύχας»), για να τα εξηγήσει στη συνέχεια όλα δίχως εξαίρεση, με τρεις αρχές: τον θεόν, την τύχη και ένα θετικότερο της τύχης παράγοντα, τον καιρόν: «θεός μὲν πάντα καὶ μετὰ θεοῦ τύχη καὶ καιρὸς τὰ ἀνθρώπινα διακυβερνῶσι σύμπαντα». Στον Δημόκριτο η τύχη είναι «πρόφασις» της ανθρώπινης άβουλίας· ο καιρός συνδέεται με την «εὐξύνετον ὀξυδερεκίην» ή οποία «τὰ πλεῖστα ἐν τῷ βίῳ κατιθύνει» (B 11). Αὐτὸς ὁ καιρὸς, πὺν βρῖσκειται στὸ κέντρο τῆς δημοκρατίας σοφίας - με τη διπλή σημασία του ὄρου, ως γνωστικῆς δύναμης καὶ ως φρόνησης πὺν κατευθύνει πρὸς τὸ δέον -, μπορεῖ νὰ εἶναι ή πηγή μιᾶς ρήσης του άλλου άβδηρίτη φιλοσόφου, του Άνάξαρχου του «εὐδαιμονικοῦ»⁷¹, μαθητῆ, σύμφωνα με ὀρισμένες μαρτυρίες⁷², του Δημόκριτου - καὶ πὺν ἀγαπημένου φίλου του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου⁷³. ή ρήση ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται σοφιστική, καθὼς περιέχει μιάν αναφορά στην πολυμαθία, τὸ ἰδανικὸ των Σοφιστῶν: «πολυμαθίη κάρτα μὲν ὠφελεῖ, κάρτα δὲ βλάπτει τὸν ἔχοντα... βλάπτει δὲ τὸν ρηιδίως φωνεῦντα πᾶν ἔπος. χρή δὲ καιροῦ μέτρα εἰδέναι· σοφίης γὰρ οὗτος ὄρος· οἱ δὲ ἔξω καιροῦ ρῆσιν ἀεῖδουσιν... αἰτίην ἔχουσι μωρίας» (B 1). Ὁ Δημόκριτος ἐπιτάσσει τὴν ἀποφυγή τῆς ἐπιδίωξης τῆς πολυμαθείας, ή οποία, ὅπως ὑποστηρίζει, ὀδηγεῖ σὲ ἀμάθεια: «μὴ πάντα ἐπίστασθαι προθυμέο, μὴ πάντων ἀμαθῆς γένη» (B 169)· ἀπορρίπτει τὶς παράκαιρες ἡδονές (B 71), καὶ ἐπισημαίνει τὸν κίνδυνο τῆς παρρησίας πὺν δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὴ γνώση του καιροῦ, τῆς

⁷⁰ Ε. Μουτσουλιος, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 137.

⁷¹ Πβ. Κλημ., *Στρωματεῖς*, I, 36.

⁷² Πβ. Διογ. Λαερτ., Βίοι, IX, 58, Valerius Maximus, *Factorum ac Dictorum Memorabilium*, C. Kempf, Lipsiae, 1888, VIII, 14.

⁷³ Πβ. Πλουτάρχου, *Περὶ Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς*, I, 40, 331 E.

κατάλληλης, για τὴν χρησιμοποίησιν τῆς στιγμῆς. Ἡ τελευταία συσχέτιση, μὲ δεδομένη τὴν σπουδαιότητα ποὺ προσλαμβάνει ἡ ἔννοια τοῦ καιροῦ στὴν ἠθικὴ τοῦ Δημόκριτου - συσχέτιση ποὺ θὰ ἔδειχνε ὅτι ὁ ὅρος φέρει ἓνα πῶς γενικὸ φιλοσοφικὸ μήνυμα - ἀφορᾷ «στὴν ἀλήθεια τῆς γνώμης ποὺ ἀποδίδεται μεταξὺ ἄλλων στὸν Φιλόλαο: “τὰ τοῦ καιροῦ μέτρα δεῖν εἰδέναι ὡς ὑπάρχοντος ὅρου τῆς φιλοσοφίας”»⁷⁴.

⁷⁴ Ε. Μουτσόπουλος, *ἔνθ' ἀν,,* σ. 144· πβ. ὑποσημείωση 25.